

קוסובו, סומליה, ג'נין: ניתוח השוואתי

יגיל הנקין

בכרוניקה של המלחמה שמדינת ישראל מנהלת נגד הטרור הפלסטיני שמור מקום מיוחד לקרב שהתחולל במחנה הפליטים ג'נין בתחילת חודש אפריל 2002. הקרב שניטש בין כוחות צה"ל, שחדרו למחנה במסגרת מבצע "חומת מגן", ובין מאות המחבלים שהתבצרו במקום, היה אחד משיאיו העקובים מדם של העימות המזוין שבו שרויה ישראל בשנתיים האחרונות. במשך שמונה ימים עסקו החיילים הישראלים בלחימה אינטנסיבית מבית לבית באזור מגורים צפוף וגדוש מלכודות ומטעני חבלה. ההתנגשות הקשה בין הכוחות תבעה מחיר כבד: על פי הנתונים שפרסם האו"ם, נהרגו בקרבות 23 חיילי צה"ל ו-52 פלסטינים – שמרביתם (לפחות 38 איש, לטענת ישראל) היו מחבלים.¹ הלחימה שככה, לבסוף, רק לאחר שהצבא הישראלי החל להשתמש בדחפורי ענק להריסת הבתים שבהם הסתתרו המחבלים ובכך זירז את כניעתם. בתום הקרבות, התברר כי מאות מבנים נהרסו עד היסוד או נפגעו קשות, ומשפחות רבות מצאו עצמן ללא קורת גג.

הקרב בג'נין היה, במובנים רבים, האתגר המסובך ביותר שעיימו התמודד צה"ל מאז החל לפעול בשטחי הרשות הפלסטינית. הקשיים שעמדו בדרכו

במערכה זו לא היו טקטיים בלבד: הצורך לפעול מול התנגדות עזה בשטח עירוני מאוכלס, בתנאים שהקשו על ההבחנה בין מחבלים לאזרחים, הציב על כף המאזניים גם את אמות המידה המוסריות של הצבא. בשדה המערכה של ג'נין הועמד "טוהר הנשק" הישראלי למבחן – ורבים ציפו לראות בכישלונו.

ואמנם, אירועי ג'נין זכו לתשומת לב תקשורתית עצומה עוד בזמן שהלחימה התנהלה במלוא עוזו. הסיפורים על המתרחש במחנה הפליטים תפחו לממדי ענק ימים רבים לפני שהעובדות היבשות התבררו באופן סופי. במהלך חודש אפריל חזרו וציטטו כלי התקשורת ברחבי העולם את הצהרותיהם של דוברי הרשות הפלסטינית, יאסר עבד ראבו, סאיב עריקאת ונביל שעת, שטענו כי בג'נין נהרגו מאות רבות של פלסטינים.² התקשורת הזרה, ובעיקר זו האירופית והערבית, דיווחה על "פשעי המלחמה" שישראל ביצעה במקום. תיאורי הזוועה זכו להבלטה מיוחדת בעיתונות הבריטית: פיל ריבס מהאינדפנדנט כתב ש"מחנה הפליטים של ג'נין יירשם בהיסטוריה יחד עם סברה ושתילה, כפר כנא ודיר יאסין... אם נזכיר רק את הידועים שבמעשי הטבח המחרדים שביצעו הישראלים בעבר כדי לדכא את העם הפלסטיני ולכבוש אותו";³ ברוח דומה נטען במאמר המערכת של העיתון הלונדוני היוקרתי הגרדיאן כי פעולותיה של ישראל בג'נין היו "נתעבות באותה המידה" כמו התקפת הטרור של בן לאדן על ארצות-הברית ב־11 בספטמבר 2001.⁴ "אנחנו מדברים פה על טבח, על טיוח, על השמדת עם", קבע נחיצות אחד הפובליציסטים החשובים של האיוונינג סטנדרד.⁵

משקיפים זרים שנדרשו לבדוק ולהעריך את שהתרחש במחנה הפליטים לא חסכו אף הם את שבטם מישראל. טריה לארסן, שליח האו"ם למזרח התיכון, שסייר בג'נין זמן קצר לאחר הלחימה, סיפר כי מה שהתחולל במקום היה "מחריד מעבר לדמיון". "יש לנו פה מומחים שהיו באזורי רעידות אדמה ואזורי מלחמה", טען לארסן בפני כלי התקשורת, "והם אומרים שמעולם לא ראו משהו דומה לזה".⁶ הביקורת הבינלאומית לא שככה גם לאחר שהוזמו הסיפורים על הטבח שחולל צה"ל בג'נין, כביכול. דו"ח ארגון זכויות האדם 'יומן רייטס וויץ', שהתפרסם במאי, האשים את הצבא הישראלי ב"הריגות לא-חוקיות או מכוונות" של פלסטינים לא-חמושים.⁷ דו"ח 'אמנסטי אינטרנשיונל', שראה אור בנובמבר 2002, חזר על הטענות האלה, וקבע כי צה"ל ביצע פשעי מלחמה נגד האוכלוסייה הפלסטינית במסגרת "הפעולה הנרחבת והמחרידה" שניהל במחנה הפליטים.⁸

תיאורים אלו מציירים ללא ספק תמונה נוראה, ויש בהם כדי להעלות סימני שאלה נוקבים לגבי הנורמות המוסריות של הצבא הישראלי. אולם האם יש בהם ממש?

במאמר זה נראה מדוע יש להשיב על שאלה זו ב"לא" רבתי. ואמנם, בדיקת המידע הרב שהתפרסם בחודשים האחרונים אינה מותירה מקום לספקות: לא זו בלבד שחיילי צה"ל לא ביצעו טבח בתושבי ג'נין; למעשה, ברוב המוחלט של המקרים, הם פעלו במסירות ובעקביות, עד כדי סיכון עצמם, כדי למנוע פגיעה מיותרת באוכלוסייה האזרחית במחנה. כפי שניווכח, מאמצים אלו נבעו מהנחיות ברורות של הדרג המדיני והפיקודי; הם היו תוצאה של מדיניות מכוונת, שהייתה לה השפעה מכרעת על שיטות הלחימה ועל האמצעים שבהם השתמשו כוחות הביטחון הישראליים במהלך הקרב. צה"ל בחר לדבוק בדרך פעולה זו, למרות שהיה בה כדי להגביר את הקושי הכרוך בלחימה באזור מגורים, ועל אף שצבאות אחרים – אפילו ה"נאורים" שבהם – לא הפגינו מידה דומה של דאגה לחיי אזרחים כאשר נקלעו למצבים דומים.

כדי לאושש טיעון זה, אבקש לבחון שלושה היבטים של הסוגיה שכל אחד מהם תורם, לדעתי, רכיב הכרחי להבנת התמונה הכוללת. הראשון נוגע לאופייה המיוחד של המערכה המכונה בעגה הצבאית "לחימה בשטח עירוני". פעולה מסוג זה, כך נראה, כרוכה תמיד בקשיים מרובים לכוח התוקף, ויש לה השלכות חמורות עוד יותר על גורלה של האוכלוסייה האזרחית. נקודה זו תודגם ותומחש כאשר אבחן את ההיבט השני של הסוגיה, שהוא תפקודם של כמה מן הצבאות שמצאו עצמם במצב מעין זה בזמן האחרון, ובכלל זה כוחות שעסקו, לכאורה, במשימות בעלות אופי הומניטרי, כמו חילות נאט"ו בקוסובו וחיילי האו"ם בסומליה. ההתנסויות שהיו מנת חלקם של כוחות אלו מספקות פרספקטיבה מעניינת לחלק השלישי והאחרון בדיוננו, שיעסוק במערכה שהתחוללה בג'נין. בפרק זה אתמקד בעיקר בבדיקת התנאים שאפיינו את שדה הקרב העירוני של מחנה הפליטים ואצביע על המאמצים החריגים שהשקיע צה"ל בניסיון לשמור על חיי התושבים הפלסטינים שלא השתתפו בלחימה.

הנתונים והראיות שאסקור סותרים בבירור את הביקורת שהוטחה בישראל בגין האירועים בג'נין ואת הטענות שייחסו לצבאה התנהגות אכזרית ואטומת לב כלפי תושביו הפלסטינים של מחנה הפליטים. המסקנה המתבקשת מן העובדות הופכת את הביקורת הזו על פיה. כפי שניווכח, קשה

לאתר בהיסטוריה של הלחימה המודרנית דוגמה נוספת של פעולה צבאית בשטח עירוני שבה נהג הצבא הכובש באוכלוסייה האזרחית במידה דומה של זהירות והתחשבות. מספרן המועט (יחסית) של האבדות האזרחיות במחנה הפליטים מעיד בבירור על הקוד המוסרי שהנחה את פעולת צה"ל במקום – גילוי נדיר של הומניות בשדה הקרב, שבגינו שילמה ישראל מחיר יקר בחיי חייליה שלה.

ב

קשה, אם לא בלתי אפשרי, לקבל מושג ברור על שהתרחש בג'נין ללא הסתייעות בנקודת המבט הצבאית ובלקחים שהיא מלמדת אותנו על מה שמכונה "לוחמה בשטח עירוני". למערכה מסוג זה יש, כך מתברר, חוקים משלה, והיא נבדלת מצורות אחרות של לחימה בכמה מובנים חשובים. היא מעמידה אתגר קשה במיוחד בפני כוח תוקף, המבקש לכבוש עיר או אזור מגורים צפוף. ג'ורג' מורדיקה הבן, חוקר בכיר במרכז להפקת לקחים של הצבא האמריקני בפורט לבנוורת, העניק למאמר שכתב בנושא את הכותרת "זה עסק מלוכלך, אבל מישו צריך לעשות אותו".⁹ לחימה באזור עירוני, מסביר מורדיקה, מאלצת את כוחות הצבא להתמודד עם כמה וכמה בעיות לא-פשוטות, והם מעדיפים להימנע ממנה במידת האפשר. "בזמנים קדומים יותר, שמו להם הצבאות למטרה להטיל מצור על העיר ואז לכבוש אותה. מאז מלחמת העולם השנייה ושכלולה של יכולת התמרון הצבאית הפכו הערים לאזור מוגבל, שקל יותר לעקוף אותו או להחריבו ורק אז להשתלט עליו".¹⁰ מורדיקה דייק בדבריו. כיבוש ערים הוא תמיד "עסק מלוכלך", והצבאות הסדירים, שנאלצו למלא משימה זו, חוו עובדה זו על בשרם. הם גילו דבר שהפך כבר להנחת יסוד בתורת הלחימה המודרנית – ששדה קרב עירוני הוא ביצה טובענית, שגם החזק והמודרני שבצבאות עלול לשקוע בה. הקושי הראשון בהשתלטות על שטח עירוני נעוץ בתנאי האי-ודאות שבהם מתנהלת הלחימה. המודיעין שבידי הצבא התוקף הוא חלקי, במקרה הטוב. לאמצעי מעקב מתוחכמים, כמו מזל"טים או לוויינים, תועלת מוגבלת מאוד בשדה קרב עירוני; הבניינים והחורבות משמשים כמקומות מסתור אידיאליים לחיילים וללוחמי הגרילה של הכוח המתגונן. צבא המתקדם באזור

מגורים צריך אפוא לשמור על דריכות מתמדת: מאחורי כל חלון, חרך או גל הריסות עלול להתחבא צלף, וכל בית מגורים עלול להפוך למלכודת מוות. התוואי המורכב של שדה הקרב העירוני מציב בפני הכוח התוקף אתגר נוסף. לוחמה בשטח בנוי מתנהלת במקביל בשניים או שלושה מפלסים: בגובה פני הקרקע, מעליו (בתוך הבניינים ומעליהם) ולעיתים אף מתחתיו, במחילות תקשורת ובצינורות ביוב. התיאום בין הכוחות הפועלים במפלסים השונים הוא משימה מסובכת, וכל תקלה או אי-הבנה עלולות לגרום לפגיעה מ"אש כוחותינו".¹¹ גם הטווחים הקצרים שבהם מתבצעת הלחימה – בדרך כלל פחות מחמישים מטרים – מקשים לעתים על החיילים לזהות איום ולהגיב במהירות.¹²

על המכשלות האלה יש להוסיף את הצורך להקצות מספר גדול של חיילים כדי לסרוק בית אחר בית וחדר אחר חדר. בניין שנתפס אך לא אובטח עלול לשמש שוב כמקום מחסה ללוחמי האויב, שיסתננו אליו בחזרה כדי לתקוף מן העורף את הכוח המתקדם. אבטחה כזו מחייבת להותיר מספר גדול של חיילים מאחורי הכוח ומצדדיו – בשיעור שיהא בו די כדי להדוף התקפה מקומית של היריב.¹³ ואמנם, תולדות הלחימה המודרנית מלמדים אותנו שהשתלטות על ערים ומקומות יישוב צפופים דורשת שימוש בסדר כוחות עצום, וגייסות רבים נדחקים תכופות, בלית ברירה, לשטח קטן מאוד.¹⁴ על פי התפישה הצבאית המקובלת, הצד התוקף במערכה זקוק ליתרון כמותי מינימלי של שלושה לאחד כדי לגבור על יריבו בשטח רגיל; בשטח עירוני, כך מוסכם, הוא ייאלץ להפעיל כוחות גדולים בהרבה, כפיצוי על היתרונות שתנאי השטח נותנים בידי המגינים. תורת הלחימה הרוסית, למשל, גורסת שכבושה של עיר מצריך יתרון מספרי בשיעור של שישה לאחד לפחות לטובת הצבא התוקף.¹⁵

שימוש בכוח אש גדול לצורך כיבוש שטח בנוי אינו תמיד פתרון הולם לבעיות אלו. במקרים רבים, הוא דווקא מקשה מאוד על הצד התוקף. השמדת מבנים חוסמת רחובות בחורבות, עושה אותם בלתי עבירים לכלי רכב צבאיים, הופכת את ההתמצאות בשטח למסובכת עוד יותר ומספקת מחסה נוח למגינים.¹⁶ הניסיון מלמד שהפגזה כבדה היא בעלת יעילות נמוכה למדי נגד לוחמים המתבצרים בבתים: בנייני בטון ואבן מגלים עמידות גבוהה למדי בפני פגיעות ארטילריה, ונדרש דיוק רב כדי להחריבם; פגזי תותחים וטנקים עפים אל המטרה במסלול שטוח יחסית, והם מחמיצים תכופות את עמדות האויב בקומות הנמוכות של המבנים ובבונקרים; ולבסוף, בטווח הקצר של הלחימה

בעיר מאבדים הפגזים והפצצות הרבה מייעילותם, משום שקשה לפגוע באמצעותם באויב בלי לסכן בתוך כך גם את הכוחות הידידותיים הנמצאים בשטח.¹⁷

שיקולים טקטיים אלו מפריכים את הגישה הרווחת שלפיה "מה שלא הולך בכוח הולך ביותר כוח". התנאים המיוחדים של הלחימה העירונית מבטלים תכופות את רוב היתרונות שבידי הכוח התוקף. אבל במציאות המודרנית קיים גם נימוק נוסף כבד משקל נגד השימוש בעוצמה צבאית דורסנית לצורך כיבושה של עיר – הצורך להימנע מפגיעה באזרחים.

מרבית הצבאות אינם מעוניינים, בלשון המעטה, למצוא אוכלוסייה אזרחית בדרכם. צבא סדיר מעדיף, ככלל, להילחם בחילות חמושים, בתנאים ברורים ובמצבים שבהם יש באפשרותו לפתוח באש על כל מה שמצוי בטווח הראייה של חייליו. אם מטרת הלחימה אינה פגיעה באזרחים¹⁸ – דבר שלא יעלה על הדעת ברוב המדינות ה"נאורות" – הופכת נוכחותם של אלה באזור הקרבות למטרד אמיתי לצבא. מחד גיסא, מוטלת עליו החובה המוסרית להימנע, במידת האפשר, מגרימת אבדות ונזק מיותר לאוכלוסייה האזרחית. מאידך גיסא, עליו להביא בחשבון את האפשרות שאזרחים יהפכו, מרצון או שלא מרצון, לכלי שרת בידי האויב. אפשרות זו נעשית מוחשית במיוחד במערכה נגד כוח שאינו סדיר, משום שבמערכה כזאת קשה להבחין בין לוחמים לאזרחים. הלוחמים עשויים לעטות חזות תמימה ולהמתין לשעת כושר כדי לתקוף, לבצע פעולות חבלה ולספק מידע לאויב. לחלופין, הם עלולים להשתמש באזרחים כמגן אנושי כדי לבלבל את החיילים שנגדם הם נלחמים ולפגוע בהם תחילה.

כללי הלחימה המודרניים מבקשים להסדיר מצב עניינים קשה וסבוכ זה. הם תובעים מן הצבאות הלוחמים לדאוג לשלומם של האזרחים ולפנותם, אם אפשר, למקום בטוח יותר; לבלום פעולות של פשיעה וביזה; לעצור הפרות סדר ולאפשר העברה של סיוע הומניטרי לנזקקים. חוקי המלחמה הכלולים באמנות בינלאומיות שונות מבקשים להבחין בין הפעולות ה"מותרות" וה"אסורות" שצבא עשוי לנקוט בלחימה בשטח בנוי. הפגזת מטרות צבאיות והפצצתן, למשל, היא לגיטימית לחלוטין. גם בתי מגורים ואפילו בתי חולים נחשבים ליעדים מותרים לתקיפה אם הם משמשים כעמדה ללוחמים. ברם, אסור לפגוע שלא לצורך במבנים שבהם שוהים לא-לוחמים, ואין להפעיל כוח שאינו חיוני לביצוע המשימה. אמנת האג משנת 1907 קובעת במפורש ש"אסור להתקיף או להפגז... ערים, כפרים, מקומות מגורים או בניינים שאינם

מוגנים", וכי "בשעת הטלת מצור או הפגזה יינקטו כל הצעדים" לשמור על בניינים המשמשים לפולחן, לאמנות, בתי חולים וכיוצא בזה – "בתנאי שאותם מקומות אינם משמשים אותה שעה למטרות צבאיות".¹⁹

הגבלות אלו נראות, ממבט ראשון, כדרישות סבירות והגיוניות. אבל בתנאי התווה ובוהו של שדה הקרב העירוני הן נותרות, לעתים קרובות, על הנייר בלבד. ואכן, הפיכתה של עיר מאוכלסת לאזור לחימה היא סיט קשה מנשוא לתושבים. בסערת הקרב נפגעים תמיד אזרחים רבים, ורכושם נהרס או נשחת לחלוטין. השתכללותם של אמצעי הלחימה המודרניים הגדילה גם את "הנזק האגבי"²⁰ (מושג המציין, לא פעם ולא פעמיים, מוות וחורבן בהיקף מזעזע) שהאוכלוסייה האזרחית סופגת. פצצות כבדות, מטחי ארטילריה, פגזי טנקים, מוקשים, מלכוד בתים וחפצים ושאר מרעין בישין – כל אלו עושים שמות בתושבים שנלכדו בין הפטיש לסדן.²¹

בשל הגורמים שציינתי לעיל, מעדיפים מדינאים ומפקדים להימנע במידת האפשר מהסתבכות בלחימה בשטח בנוי. כיבושה של עיר כרוך תמיד בהתמודדות עם מגוון בעיות טקטיות, אנושיות ומוסריות: הוא תובע השקעה כבירה של מאמצים ומשאבים מצד הכוח התוקף – גם אם זה נהנה מעליונות מספרית וטכנולוגית על הכוח המגן – והוא גובה מחיר דמים מכל הגורמים המעורבים, ובעיקר מן האוכלוסייה האזרחית שנקלעה שלא בטובתה לשדה קרב. החשש מפני מכשול זה השפיע פעמים רבות על מהלכים אסטרטגיים ומדיניים (המצור הישראלי על ביירות ב־1982 הוא דוגמה מקומית בולטת). למרבה הצער, לא תמיד היה די בעקיפת הבעיה או בדחיית ההתמודדות עמה. מדי פעם נאלצו צבאות סדירים לפלוש לערים וללחום ברחובותיהן – והתוצאה, לעתים מזומנות, הייתה אסון אנושי בממדים מעוררי פלצות.

ג

תורת הלחימה המודרנית מלמדת אותנו שיעור מאיר עיניים על טיבו של קרב המתנהל בשטח מאוכלס ועל תוצאותיו. ההיסטוריה הצבאית של זמננו מספקת לשיעור זה המחשות מצמררות. ואמנם, אם ברצוננו למקם את סיפור הלחימה בג'נין בהקשר הנכון, רצוי ללמוד גם מניסיונם של צבאות אחרים שנדרשו לפעול במצבים דומים. אין צורך לחזור ולהזכיר לשם כך את

הקרב על סטלינגרד או את לקחי המלחמה בווייטנם; העשור האחרון לבדו מציע לנו שלוש דוגמאות מאלפות: כיבושה של העיר גרוזני בצ'צ'ניה בידי הצבא הרוסי, הפצצת הסרבים בקוסובו בידי כוחות האו"ם של נאט"ו, ופעולות ה"שיטור" של כוחות האו"ם במוגדישו, בירת סומליה. במקרה הראשון, הצבא התוקף ניסה להשליט את מרותו על חבל ארץ מרדני; במקרה השני, צבאות הברית ביקשו למנוע פשעי מלחמה; במקרה השלישי, כוח המשימה הבינלאומי הוסמך והופעל בשירות האינטרס ההומניטרי של השכנת שלום והבטחת סיוע לנזקקים. מטרות הלחימה שהנחו את הצבאות היו אפוא שונות בתכלית; ועם זאת, בכל המקרים הנידונים גרמה הפעולה הצבאית לפגיעה קשה באוכלוסייה האזרחית שמקום מושבה הפך לשדה קרב.

בין שלוש הדוגמאות, כיבוש העיר הצ'צ'נית גרוזני היא ללא ספק הברוטלית ביותר. כזכור, במהלך העשור האחרון התנהלו שתי מלחמות על אדמת צ'צ'ניה: הראשונה, שהחלה בדצמבר 1994 ונמשכה קרוב לשנתיים, הסתיימה בנסיגת הצבא הרוסי ובניצחון צ'צ'ני. השנייה, שרוסיה פתחה בה בתגובה על מעשי טרור וחתרנות צ'צ'ניים, החלה בספטמבר 1999 והיא נמשכת עד היום. בשני סבבי הלחימה ספגה העיר גרוזני, שבה התגוררו לפני הקרבות כשלוש מאות אלף תושבים, את הנזקים הכבדים ביותר.

הקרב הראשון על גרוזני הנחיל לרוסים הפתעה לא־נעימה. הכוח ששלחו בתחילה לעיר לא היה מוכן כראוי, והצ'צ'נים השמידו כמעט כליל שתי חטיבות. בין אלף וחמש מאות לאלפיים חיילים רוסים נהרגו בהתקפה הכושלת. לאחר המפלה הצורבת שינה הצבא הרוסי טקטיקה ועבר למתקפה אטית, מלווה בשימוש רב בארטילריה ובתקיפות מן האוויר. עוצמת האש שהעיר ספגה הייתה אדירה: לעתים הונחתו על גרוזני ארבעת אלפים פגזים לשעה, הפגזה שלא הייתה כמוה בשטח עירוני מאז מלחמת העולם השנייה. ספק אם הארטילריה הכבדה וההפצצות המסיביות השיגו את מטרתן והחלישו את התנגדותם של הלוחמים הצ'צ'נים,²² אבל פגיעתן באזרחים הייתה קשה מאוד: לפי המניין הממעיט, נהרגו במערכה על גרוזני כחמשת אלפים אזרחים; הערכות אחרות מעמידות את שיעור האבדות האזרחיות על מספר גבוה פי חמישה.²³ מחצית מן העיר נחרבה כליל, ובכלל זה מרכזת של גרוזני, שהיה מיושב באוכלוסייה הרוסית שאותה התיימרו הפולשים להושיע.²⁴ אחת מן התושבות הרוסיות של העיר סיפרה כי איבדה עשרות מכרים וחברים בהפגזות, וכי לרוסים "לא היה אכפת במה פגעו"; אזרח צ'צ'ני, שצייד תחילה

דווקא ברוסים, אמר שחיילי הצבא הפולש היו "פראיים במיוחד – היסטריים, מפוחדים, שתויים – הם היו הורגים ללא סיבה".²⁵

במלחמה השנייה בצ'צ'ניה התירו הרוסים כמעט כל רסן. לאחר שהזהירו את תושבי גרוזני והורו להם לעזוב את המקום, התקיפו את העיר בכוח אימתני. הצבא הרוסי לא חסך באמצעים: הוא השתמש בחיל רגלים, בטנקים, במסוקים ובארטילריה ואף באמצעי לחימה שהוגדרו "יותר מקטלניים", ובכלל זה טילי קרקע-קרקע ופצצות דלק-אוויר, שנורו ממסגר רקטות קרקעי. מטח אחד של משגר כזה, ה"בוראטינו", מסוגל היה להשמיד כל מה שנמצא בשטח של 200 על 400 מטר.²⁶ התוצאה, כצפוי, הייתה חורבנה המוחלט של גרוזני. קשה לאמוד את מספר הנפגעים בקרב האוכלוסייה שנותרה בעיר, אך יש לשער שהוא גבוה מאוד, בהתחשב בממדי ההרס שנגרם למקום: חלקים גדולים מגרוזני נמחקו לחלוטין, ורק בניינים ספורים נותרו עומדים על תלם. הבירה הצ'צ'נית הייתה לשממה.

המערכה העקובה מדם שניהלו הרוסים בצ'צ'ניה עלתה לשני הצדדים באבידות כבדות; המתקפה שערכו כוחות נאט"ו ביוגוסלביה ב-1999 ניסתה אסטרטגיה "נקייה" יותר. מתכנני הפעולה ביקשו להשיג את היעד העיקרי – עצירת "הטיהור האתני" שביצעו הסרבים בחבל קוסובו – במחיר נמוך ככל האפשר לכוחותיהם. מאחר שחששו להסתכן בלחימה קשה על הקרקע, בחרו צבאות הברית להפציץ את יוגוסלביה וקוסובו מן האוויר, בתקווה שכך ישברו את כוח הרצון של נשיא יוגוסלביה סלובודן מילושביץ' ואנשיו ויאכפו הסדר בינלאומי בחבל המריבה. בתקיפה האווירית, שנמשכה כאחד-עשר שבועות באביב 1999, הטילו מטוסי נאט"ו על אזור קוסובו כ-23,000 פצצות וטילי אוויר-קרקע. רק חלק קטן מן הטנקים והנגמ"שים של הצבא הסרבי – המטרה העיקרית של התקיפה – הושמד במבצע,²⁷ אבל המחיר ששילמה האוכלוסייה האזרחית היה כבד: במהלך פעולת נאט"ו נהרגו לכל הפחות ארבע מאות ושישים אזרחים,²⁸ ויש המעמידים את מספר החללים על אלף וחמש מאות או אלפיים איש. אבידות אלו לא היו, כמובן, חלק מיעדי המבצע; סיבתן העיקרית הייתה הפצצות שהחטיאו את יעדן.

בתגובה לביקורת שהושמעה בעולם על פגיעה חמורה זו באוכלוסייה אזרחית, תלתה נאט"ו את האשמה במילושביץ', בטענה שזה מיקם במתכוון מטרות צבאיות סמוך לאזורי מגורים. בתנאים אלו, טענו אנשי הברית, האבידות האזרחיות הן "בלתי נמנעות". למרות המחיר הקשה, אמרו דוברי

נאט"ו, ההפצצות הן "לגיטימיות" ויימשכו עד כניעת הסרבים.²⁹ ברוח זו הצדיקה הברית תקיפה אווירית שעלתה בחייהם של כמאה מתושבי הכפר הסרבי קוריסה. דוברי נאט"ו הגדירו את הכפר כ"מטרה צבאית לגיטימית", מפני שהיו בו כוחות סרביים, "כולל נגמ"ש ויותר מעשרה קני ארטילריה".³⁰ בתגובה למקרה אחר, שבו נהרגו עשרה אזרחים כתוצאה מתקיפת גשר בשעה שעברה עליו רכבת, האשים הגנרל וסלי קלארק, מפקד כוחות נאט"ו באירופה, את הרכבת, ש"הופיעה בפתאומיות", ותלה את התוצאות הקשות של ההפצצה ב"חוסר מזל".³¹ לאחר תקרית נוספת, שבה הופצצה בטעות שיירה אזרחית, אמר דובר נאט"ו כי "לעתים יש צורך לסכן את חיי המעטים כדי להציל רבים". הדרגים המדיניים של הברית צידדו בעמדה זו; שר החוץ הבריטי, רוברט קוק, זעם על היוגוסלבים: "איך הם מעיזים כעת להזיל דמעות תנין על ההרוגים בקונפליקט שהם אשמים בו?"³²

את הביקורת שהשמיעו 'אמנסטי' וארגונים אחרים לזכויות האדם על פעולות אלו דחה דובר נאט"ו בטענה המנומסת שגופים אלו אינם מבינים דבר וחצי דבר בסוגיות צבאיות, ואל להם לתחוב את אפם לעסק לא להם: "אני מעריך מאוד את אמנסטי, אבל תחום העיסוק הרגיל שלהם הוא איסוף מידע על אסירי מצפון, ואני חושב שהם תעו קצת מחוץ לתחומם בחקירת פעולות צבאיות של נאט"ו".³³ גם מומחים צבאיים תמכו בטענה של נאט"ו, שלפיה מותם של מאות אזרחים תמימים הוא מחיר הגיוני במערכה נגד פושע מלחמה. פיליפ מילינגר, סגן-אלוף בדימוס בצבא האמריקני, לא היסס לקבוע כי האבידות האזרחיות בקוסובו וביוגוסלביה היו "קלות במידה שלא תיאמן" בהתחשב בכמות המשימות וההפצצות.³⁴

כמו הרוסים בצ'צ'ניה ראתה גם ברית נאט"ו את הפגיעה באוכלוסייה האזרחית כ"נזק אגבי" בלתי נמנע במסגרת המערכה שניהלה באזור. אבל ההתערבות הצבאית של האו"ם בסומליה אמורה הייתה להתנהל על פי סטנדרטים אחרים. הדרך שהובילה למוגדישו הייתה מרוצפת בכוונות טובות: על כוח המשימה הבינלאומי, שהוקם באפריל 1992 בעקבות החלטה 751 של מועצת הביטחון, הוטל לספק סיוע הומניטרי לאוכלוסיית סומליה, ו"לקדם" את סוף מלחמת האזרחים שהתנהלה שם מאז 1988. ברם, עד מהרה התברר שיש לאבטח את הסיוע בכוחות גדלים והולכים. יוניטא"ף, כוח המשימה של האו"ם שהוצב בסומליה בין דצמבר 1992 למאי 1993, מנה למעלה מ-38,000 חיילים (מהם 28,000 אמריקנים) מעשרים ואחת מדינות.³⁵ עם הזמן החל הכוח הזה לעסוק לא רק באספקת סיוע הומניטרי ובאבטחתו,

אלא גם בלחימה של ממש.³⁶ מעורבותם של חיילי האו"ם בענייני המקומיים נעשתה ישירה ובוטה יותר ויותר. לאחר מאי 1993 פחת מספר החיילים ששירתו בכוח הבינלאומי – אך אלה ניהלו פעילות תוקפנית מבעבר. במקום להיתפש כמתווך הוגן בסכסוכים בין גורמים מקומיים, הפך האו"ם, בעיני סומלים רבים, לצד בלחימה ולאיום ישיר שיש להתעמת איתו.³⁷

מכאן ואילך רבו ההתנגשויות. ב־5 ביוני, במהלך מבצע של חיפוש ותפישת נשק, נהרגו במוגדישו 24 חיילים פקיסטניים במארב שהניחו אנשי 'החזית הלאומית הסומלית', אחת המיליציות הגדולות והחזקות בשטח. במארב השתתפו גם נשים וילדים, שהעמידו עצמם בין החיילים ובין אנשי המיליציה והקשו על הפקיסטנים לפתוח באש על תוקפיהם.³⁸ למחרת האירוע קיבלה מועצת הביטחון של האו"ם הצעת החלטה שקראה לחברות הארגון "לתרום, על בסיס [מצב] חירום... נגמ"שים, טנקים ומסוקי תקיפה... כדי לגייס את היכולת הנדרשת להתעמת ולהרתיע התקפות חמושות" בסומליה. בכך, בעצם, העניקה מועצת הביטחון הכשר להפעלת אמצעי לחימה כבדים נגד כנופיות חמושות בנשק קל, במשגרי אר־פי־ג', במכוניות ירייה ובתותחים קלים. ואכן, תגובתו של הכוח הבינלאומי לפעולה נגדו הייתה מהירה וחריפה: האמריקנים תקפו את מוגדישו בהפגזות מן האוויר. במשך שלושה לילות המטירו מטוסי הרקולס אמריקניים פגזים על שכונה סמוכה למקום מגוריו של הגנרל פארח איידיד, מפקד 'החזית הלאומית הסומלית', למרות שהאזור היה מאוכלס בתושבים.³⁹

ב־12 ביולי החליט האו"ם לתקוף ישיבה של אנשי חבאר גידר, שבטו של איידיד, כתגובה על רצח עובדים מקומיים של הארגון בידי החזית הלאומית הסומלית. האמריקנים הציעו להנחית כוחות ולתפוס את משתתפי הישיבה, אך הרעיון נדחה מחשש שיש בו סיכון מיותר של חיילי הכוח.⁴⁰ תחת זאת הוחלט לתקוף באש מסוקים את הבניין שבו תתכנס הישיבה. במהלך מה שכונה "ההתנקשות הראשונה שנעשתה אי פעם באישור רשמי של האו"ם",⁴¹ שיגרו מסוקי קרב אמריקניים שישה עשר טילים וירו כאלפיים פגזים לעבר הבית. האו"ם דיווח על פחות מעשרים הרוגים – כולם גברים – אף שסרטי הווידאו שצולמו במקום האירוע מראים בבירור גם גופות של נשים בין החורבות. הצלב האדום מסר נתונים שונים לחלוטין; לטענתו, נפגעו בפעולת האו"ם 215 סומלים, ומתוכם 54 הרוגים. תומכיו של איידיד הפיצו רשימת שמות של 73 חללים, ובהם נשים וילדים.⁴² ההתקפה קיבלה סיקור תקשורתי מצומצם, משום שלאחריה הרג המון זועם ארבעה

עיתונאים מערביים, ובכך שינה את המגמה בדעת הקהל ובכלי התקשורת
לרעת הסומלים.⁴³

העצבנות הגוברת של חיילי כוח השיטור הבינלאומי החלה גובה מספר
גדל והולך של קרבנות. ב־13 ביוני פתחו חיילים פקיסטנים של האו"ם באש
על מפגינים, הרגו עשרים ופצעו עשרות; עד ראייה, כתב הטורונטו סטאר פול
ווטסון, טען כי "לא שמע שום ירייה לפני שהפקיסטנים פתחו באש".⁴⁴ אחרים
העידו כי הירי היה תגובה לאש צלפים שכוונה אל חיילי הכוח.⁴⁵ ההתנגשויות
בין חיילי האו"ם למקומיים הלכו והחריפו. ב־9 בספטמבר הותקף צוות הנדסה
באש צלפים. חייל פקיסטני אחד נהרג וחמישה נפצעו. בתגובה ירו מסוקי
קרב אמריקניים אש תותחים וטילים לעבר ההמון שהגיע לסביבה. כמאה איש,
ובהם נשים וילדים, נהרגו. טייס אמריקני שהשתתף באירוע מציין ביומנו כי
המסוקים "ירו לתוך ההמון שממנו נורתה אליהם אש", ו"הרגו מאה מהם".
אותו טייס מתלונן על כך שהסומלים "משתמשים בנשים כדי להסתיר את
מקורות הירי שלהם, וזה מקשה עלינו לזהות מי בדיוק יורה. אחרי זה הם
קוראים לנו רוצחי ילדים ונשים, כאשר אנחנו יורים על אותם האנשים שירו
עלינו, והורגים כמה מן האנשים שהם ניצלו כמגן אנושי".⁴⁶

למרות תוצאותיה החמורות של התקרית העניק האו"ם לפעולתו של הכוח
גיבוי מלא, ודובריו נימקו את ההחלטה לפתוח באש לעבר ההמון בכך
שלוחמים חמושים הסתתרו בין המתקהלים.⁴⁷ הדובר הבכיר של האו"ם
בסומליה, רב־סרן דייוויד סטוקוול מצבא ארצות־הברית, השמיע דברים
נחרצים. "כל מי שהיה על הקרקע באותה הסביבה היה לוחם", הסביר לכלי
התקשורת, "מפני שהם רצו להזיק לנו".⁴⁸

הלחימה בסומליה הגיעה לשיאה בתקרית שהתרחשה במוגדישו באוקטובר
1993. כוח אמריקני שנשלח ללכוד שניים מעוזריו של איידיד מצא עצמו
מכותר, וחולץ רק לאחר כמה שעות. בפרק הזמן הזה ניהלו החיילים
האמריקנים קרב יריות אינטנסיבי עם תוקפיהם, כשאזרחים רבים נקלעים
לקו האש. כמה מהם שימשו כמגן חי לאנשיו של איידיד. סגן־אלוף נורמן
קולינג, שניתח את התקרית, מספר שבהזדמנות אחת ירה סומלי חמוש
באמריקנים כאשר קנה רובהו מבצבץ בין רגליהן של נשים, ועליו רובצים
ארבעה ילדים. הוא היה מוגן לחלוטין בגופם של לא־לוחמים, והשתמש
בציניות ביתרון שהקנתה לו הגינותם של האמריקנים. הרינג'רים היו צריכים
להחליט אם לירות לתוך הקהל או להניח לתוקפים לירות בחבריהם. הם בחרו,
"כפי שההיגיון מחייב", באפשרות הראשונה.⁴⁹ אזרחים אחרים שנפגעו באותו

האירוע נפלו קרבן לזיהוי שגוי או, בפשטות, לחוסר מזל. רבים מהם נקטלו, כנראה, באש התופת שירה כוח החילוץ של האו"ם כשניסה למנוע מלוחמי 'החזית' להתקרב לחיילים המכותרים. אלוף משנה לורנס קספר, אחד המפקדים שהשתתף בלחימה, נזכר כי כל סוגי הנשק, "מרובי 5.56 מילימטר ועד מקלעי 12.7 מילימטר הכבדים של המלזים ירו לכל הכיוונים... בלילה של 3 באוקטובר הפעלנו את כל מה שהיה לנו, למעט מרגמות". קספר אינו מהסס להצדיק את התנהגותם של חיילי האו"ם בתקרית. "לא היה לי ספק שהפעלנו את מידת הכוח הראויה בהתחשב בנסיבות", הוא אומר.⁵⁰ "מידת הכוח הראויה" הזאת כללה, כך מתברר, ירי של שישים ושלושה טילים נגד טנקים ו-75,000 פגזי מסוקים.⁵¹

בקרב של 3-4 באוקטובר איבד האו"ם עשרים חיילים. האבידות בקרב הסומלים היו גבוהות לאין ערוך: הערכה מתונה נוקבת במספר של 312 הרוגים ו-814 פצועים.⁵² אומדנים אחרים מעמידים את שיעור החללים הסומליים על למעלה מחמש מאות איש ויש להניח שרק מיעוט מבוטל מהם עסק בלחימה עצמה.⁵³

האמריקנים שלחמו במסגרת כוח המשלוח הבינלאומי לא התנצלו על דרך פעולתם במוגדישו; האשמה על הנפגעים בקרב האוכלוסייה האזרחית הוטלה על איידיד. בהודעה של מרכז הפיקוד, שצוטטה ביו 'וורק טיימס' ביום 14 באוקטובר 1993, נטען כי "סוג הכוח שהופעל ועוצמתו לא עלו על הנדרש להתמודדות עם הסלמת האש והיו בהתאם לזכות להגנה עצמית על פי החוק הבינלאומי". הסומלים, נאמר בהודעה, "אינם סרים למרותה של משמעת צבאית ואינם פועלים בהתאם לחוק הבינלאומי. הם החלו את הקרב והם הנושאים באשמה המלאה לאבדן הטרגי של חיי אדם". נחישותם של האמריקנים לנקוט בכל אמצעי שהוא כדי להגן על חיי חייליהם באה לידי ביטוי גם באולטימטום שהציב רוברט אוקלי, שגרירה לשעבר של ארצות-הברית במוגדישו, לאנשי שבטו של איידיד, כאשר אלה לכדו טייס אמריקני. אם הסומלים לא ישחררו את השבוי, איים אוקלי, "נחליט שאנחנו חייבים לשחרר אותו... ובין אם נדע ובין אם לא נדע את מקום הימצאו, ייפתח קרב עם אנשיכם. וברגע שתתחלנה שוב היריות תסיר ארצות-הברית כל רסן... כל החלק הזה של העיר יושמד. גברים, נשים, ילדים, גמלים, חתולים, כלבים, עזים, חמורים, הכל... זו תהיה טרגדיה לכולנו, אבל זה מה שיהיה".⁵⁴ האולטימטום עשה את שלו, ואנשי איידיד שחררו את הטייס זמן קצר לאחר מכן.⁵⁵

הסתבכותו של כוח המשימה הבינלאומי של האו"ם במערכה קשה וממושכת נגד אנשי מיליציות בשכונות המגורים הצפופות של מוגדישו היא המחשה מובהקת לדינמיקה הכאוטית המאפיינת פעולה צבאית בשטח בנוי. אף שהכוח הוצב בסומליה כדי לקדם מטרות הומניטריות ולשמש כגורם משכין שלום באזור רווי סכסוכים, אילצה אותו המציאות האלימה של המקום להגן על עצמו מפני איומים ממשיים ומדומים בכל האמצעים שברשותו. התוצאה הייתה הרת אסון לאותם האזרחים שעליהם ביקשו כוחות האו"ם להגן מלכתחילה.

שלוש המערכות שסקרתי הן רק דוגמאות בולטות לתופעה חוזרת ונשנית בהיסטוריה של הלחימה המודרנית. אירועים נוספים מן הזמן האחרון, כמו הקרב על חורמשהר במלחמת איראן-עיראק⁵⁶ וכיבוש פנמה בידי ארצות-הברית ב-1989⁵⁷, ממחישים אף הם אותה מציאות מסויטת, אותו אסון הומניטרי, המתרחש כל אימת שכוח צבאי מנסה להשתלט על עיר מאוכלסת או להילחם בתוכה. ההכרעה בקרבות המתחוללים באזור מאוכלס עשויה ליפול לכאן או לכאן, לטובת הכוח התוקף או לטובת המגינים, אבל את מרבית הנזקים סופגת, בסופו של דבר, האוכלוסייה האזרחית – ואת הטרגדיה האנושית הזאת קשה מאוד למנוע.

ד

הניסיון המר של צ'צ'ניה, קוסובו וסומליה לא נעלם מעיני הצמרת המדינית והצבאית של ישראל, כשזו נערכה, בתחילת שנת 2002, לאפשרות של פעולה צבאית יזומה בעומק שטחי הרשות הפלסטינית. רבים האמינו שכניסת צה"ל לערי הגדה ולמחנות הפליטים תהפוך מקומות אלו לשדות קטל המוניים, שבהם ימצאו ישראלים ופלסטינים רבים את מותם. החשש מפני הידרדרות נוסח גרוזני או מוגדישו נראה סביר ומוצדק בהחלט לאור נתוני השטח ולקחי העבר. מרחץ הדמים נראה בלתי נמנע. תחזיות אלו הופרכו כמעט לחלוטין. אמת, פעילותו של צה"ל בשטחי הרשות לא הייתה תמיד יעילה וחפה מליקויים, ויותר מדי אזרחים פלסטינים מצאו את מותם בתקריות שהיו, בחלקן, מיותרות. ובכל זאת, מן האוכלוסייה

הפלסטינית של יהודה ושומרון נחסך הגורל שהיה מנת חלקם של הצ'ונים, הסרבים והסומלים. את הסיבה העיקרית לכך יש לתלות בשיטות שאימץ צה"ל במערכה נגד הטרור והגרילה הפלסטיניים, ובמדיניות הישראלית שביקשה לשמור, כמעט בכל מחיר, על חייהם ושלומם של האזרחים הפלסטינים. הלחימה שהתנהלה בערים ובמחנות הפליטים של הפלסטינים העמידה את ישראל בסיטואציה שבה לא נתנסתה מזה זמן רב – לפחות מאז מלחמת לבנון בשנות השמונים. במהלך האינתיפאדה של 1987–1992 נאלצו כוחות הביטחון הישראליים להתמודד עם פעילות עוינת רבה, אך העימותים המזוינים עם המחבלים הפלסטינים היו מוגבלים מאוד ונקודתיים; הכוחות שנגדם נלחם צה"ל ביהודה ושומרון ובחבל עזה לא היו מאורגנים וחמושים דיים כדי להיתפש מבחינתו כאיום של ממש.

מצב זה השתנה מן היסוד לאחר כינונה של הרשות הפלסטינית. לשטחי הרשות הוזרמה כמות גדולה של נשק קל וחומרי נפץ – חלקם באישור, לצורך הצטיידות כוחות המשטרה, וחלקם במחתרת, בנתיבי הברחה חשאיים ובניגוד להסכמי אוסלו.⁵⁸ ההתנגשויות האלימות של ספטמבר 1996, שזכו לכינוי "אירועי מנהרת הכותל", עלו לצה"ל בחייהם של ארבעה-עשר חיילים והבהירו למפקדיו שעליהם להיערך כאות לאפשרות של עימות רחב היקף עם הרשות הפלסטינית. עימות זה אכן התפרץ בספטמבר 2000, ביזמת הפלסטינים, והוא נמשך עד היום. בשנתיים האחרונות, שבמהלכן נרצחו מאות ישראלים בפגיעות רבים, ערך צה"ל מספר התקפות על תשתית הטרור הענפה בשטחי הרשות. החרפת הסכסוך האלים בין ישראל לפלסטינים נתנה את אותותיה, בין היתר, בהיקף האמצעים שבהם השתמשו הצדדים זה נגד זה: הצבא הישראלי הפעיל טנקים, נגמ"שים כבדים ומסוקי קרב – ובמקרים אחדים, גם מטוסי קרב שתקפו מטרות נקודתיות בחימוש מונחה – ואילו הפלסטינים השתמשו בנשק נ"ט קל ובינוני, במטעני נפץ נגד טנקים, ואף במרגמות וברקטות שנורו לעבר יישובים ישראליים.

עם הסלמת העימות נאלץ צה"ל ליזום מבצעים בעומק שטחי הרשות, ובכלל זה באזורי מגורים, שארגוני הטרור הפלסטיניים הקימו בהם מפקדות, מעבדות ומחסני נשק. האתגר הקשה ביותר היה מחנות הפליטים, שנחשבו, עד אותו זמן, אגוז כמעט בלתי אפשרי לפיצוח. קצינים ומומחים העריכו שלחימה בתוכם עלולה לעלות לכל הצדדים המעורבים במאות הרוגים ונפגעים. תחזיות קודרות אלו הופיעו שוב ושוב בהערכות מודיעין, במשחקי

מלחמה ובמאמרים בעיתונות.⁵⁹ גם הגיחות הראשונות של צה"ל לתוך מחנות הפליטים של ג'נין ושכם בסוף פברואר ובתחילת מרץ לא הפיגו את החששות. זאב שיף, הפרשן הצבאי של הארץ, הסביר שמדובר ב"מבצע שונה מהרגיל, שצה"ל נמנע ממנו עד כה", והצביע על הספקות והפקפוקים שדחו פעולה מסוג זה עד אז: "בעוד ששירות הביטחון הכללי טוען כי 'ראש הנחש' של הטרור הפלסטיני מצוי כיום בכמה מהמחנות האלה ויש לפעול שם ללא רתיעה, בצה"ל אמרו כי פעולה במחנות הפליטים עלולה לגרום לאבידות מרובות בקרב האוכלוסייה המקומית, בפרט אם יופעלו מסוקי קרב, וגם בקרב החיילים הפועלים בלי כיסוי קרוב של טנקים וחשופים יותר לאש צלפים".⁶⁰ הפלסטינים עצמם היו נחושים בדעתם לגרום לישראל אבידות כבדות אם זו תעז להיכנס לשטחי הרשות. כוחות מזוינים נערכו בערים ובמרכזי האוכלוסייה. כמעט בכל עיר פלסטינית ביהודה ושומרון הוצבו מלכודות רבות לאינ-ספור: בג'נין ובבית לחם לבדן הוטמנו מאות מטעני חבלה.⁶¹ מן ההצהרות הפומביות הרבות שהשמיעו ראשי הרשות וארגוני הטרור הפלסטיני, אפשר היה ללמוד שאין בכוונתם להיכנע ללא קרב גבורה. למחרת הפעולה הישראלית הראשונה במחנות הפליטים הודיעה הנהגת הרשות ש"הפלסטינים לא יכרעו בדרך בפני הטנקים והמטוסים של הכיבוש הישראלי, וימשיכו להגן על חייהם ועל חירותם". מזכ"ל הפתח בגדה, מרואן ברגותי, הצהיר בנימה דומה: "אנו יודעים שממשלת הטרור בישראל החליטה לבצע טבח נגד עמנו, אבל אנחנו נגיב בכושר עמידתנו".⁶²

שעת המבחן הגיעה בסוף מרץ 2002, כשצה"ל יצא למבצע "חומת מגן" בעקבות הטבח שאירע בליל הסדר במלון 'פארק' בנתניה – אירוע שהיה רק חוליה בשרשרת של פיגועי תופת קשים בשטח ישראל. בתוך כשבוע – זמן קצר עד להפתיע – השתלט צה"ל על רמאללה, בית לחם, שכם, ג'נין, חברון, טול כרם וקלקיליה. האבידות שספגו הצדדים בלחימה היו מעטות מן המצופה: על פי הנתונים שפרסם צה"ל, נפלו במהלך המבצע עשרים ותשעה חיילים ישראלים ומאה עשרים ושבעה נפצעו. הפלסטינים ספגו את האבידות הכבדות ביותר – מאה ושלושים איש, לטענת צה"ל – במהלך הלחימה בשכם ובג'נין. יותר מארבעת אלפים פלסטינים נעצרו, ובהם כאלפיים ושמונה מאות מבוקשים. כוחות הביטחון הישראליים חשפו בערי הגדה מצבורים עצומים של נשק ותחמושת, מעבדות להכנת מטעני חבלה ומסמכים שהעידו על היקף פעילות הטרור הפלסטינית וזהותם של המעורבים בה. אולם

ההצלחה העיקרית של "חומת מגן" הייתה נטרול ההתנגדות הפלסטינית במהירות וביעילות: במרבית המקומות – ג'נין היא החרג העיקרי – פעל הצבא כבתוך שלו.⁶³

אם מתבוננים בעובדות היבשות לבדן, קשה להתרשם מגודל ההישג הישראלי. צה"ל הפעיל במבצע כשלושים אלף חיילים, טנקים, כלי הנדסה כבדים, מסוקים, אמצעי תצפית ונשק מתוחכמים. משקיף מן הצד, שאינו בקיא בהיסטוריה של הלחימה בשטח עירוני, עשוי להתרשם שתוצאותיו של מבצע "חומת מגן" היו ידועות מראש. ברוח זו כתב, למשל, גדעון לוי בהארץ כי "צה"ל פלש לערי הגדה למשימות שיטור... מרבית הגדה נפלה בידי ללא קרב. כיסי התנגדות ספורים גרמו כמה קרבות קשים, בעיקר במחנה ג'נין, אבל גם אז מדובר היה בצבא שלחם מול יחידים. לא במלחמה".⁶⁴ אלא שההצלחה המבצעית שלוי מציג כמובנת מאליה לא הייתה מחויבת המציאות. נהפוך הוא: כפי שהראינו לעיל, לחימה בשטח בנוי מבטלת לעתים קרובות את היתרונות הכמותיים והטכנולוגיים של הצד התוקף, והופכת אותו טרף קל למארבים ולמלכודות. כוח מתגונן קטן יחסית וחמוש בנשק פשוט יכול להסב בתנאים האלה אבידות כבדות לגדול ולמתוחכמים שבצבאות. והכוח הפלסטיני, יש לזכור, לא היה כוח מבוטל כלל וכלל: במרס 2000, חצי שנה לפני פרוץ "אינתיפאדת אל אקצה", עמדה מצבת כוח האדם של המשטרה הפלסטינית לזרועותיה על ארבעים אלף איש – יותר מסך כוחות החי"ר הסדירים שעמדו לרשות צה"ל במהלך המבצע.⁶⁵

אף שמבצע "חומת מגן" לא עצר לחלוטין את מתקפת הפיגועים, הוא הוכיח את יכולתו של צה"ל לפעול ביעילות בעומק השטח הפלסטיני. ברם, לא היה זה הקריטריון היחיד שלפיו נמדדה הצלחת הפעולה. בעיני רבים, בארץ ומחוצה לה, נבחן המבצע גם על פי אמות מידה מוסריות, ובעיקר על פי יחסו של הצבא לאוכלוסייה האזרחית הפלסטינית. תשומת הלב שהוקדשה לשאלה זו התמקדה בתוצאות הלחימה בג'נין, שבה התחוללו, לטענת הפלסטינים וכלי התקשורת הזרים, הרג והרס בקנה מידה חסר תקדים. מן הראוי אפוא לנתח את האירועים שהתרחשו במחנה הפליטים באופן פרטני יותר, תוך הפרדת העובדות מן המיתוס.

הקרב שהתנהל במחנה הפליטים בג'נין בתחילת אפריל 2002 היה, מבחינה צבאית, הפרק הקשה ביותר במערכה הנוכחית בין ישראל ובין הפלסטינים. הלחימה האינטנסיבית במחנה עלתה לצה"ל בעשרים ושלושה חללים – מספר האבידות הגבוה ביותר במבצע "חומת מגן". היא גם העמידה בניסיון את יכולתו של הצבא הישראלי לפעול בתנאים שהקשו מאוד על צבאות אחרים. ברם, האתגר העיקרי שצה"ל התמודד אתו עם כניסתו למחנה היה המבחן המוסרי: בעיני רבים הותנתה הצלחת הפעולה במיעוט האבידות בקרב האוכלוסייה האזרחית הפלסטינית במחנה. ואכן, מבחינה זו לפחות, השיג צה"ל בג'נין הישג יוצא דופן, שקשה למצוא לו מקבילות בקרבות דומים שנערכו בשטח עירוני.

הישג זה ראוי להערכה מיוחדת בהתחשב בכך שהאזור שבו התחוללה הלחימה לא היה בדיוק שכונת מגורים תמימה. מחנה הפליטים בג'נין, שבו התגוררו כארבעה-עשר אלף איש, היה מוקד של פעילות חבלנית ענפה. התשתית הנרחבת שהקימו במקום ארגוני הטרור הפלסטיניים, בעיקר הג'יהאד האיסלאמי והחמאס, שיגרה עשרות מחבלים מתאבדים לפיגועים בישראל.⁶⁶ על היקף הפעילות הטרוריסטית בג'נין ניתן ללמוד, בין היתר, מן הדברים שכתבו אנשי הפתח במחנה במכתב למרואן ברגותי בספטמבר 2001:

מבין כל המחוזות, מחוז ג'נין הוא המחוז המשופע בלוחמים באיכות גבוהה ובכמות אדירה, המשתייכים לתנועת פתח ולכל הפלגים הלאומיים והאיסלאמיים. מחנה הפליטים נחשב, בצדק, למרכז האירועים, ולריכוז מפקדות של עבודת שטח ושל כל הפלגים במחוז ג'נין, או קן צרעות, כפי שמכנה זאת "הצד האחר". מחנה הפליטים ג'נין מתאפיין בנוכחות יוצאת דופן של בחורים לוחמים ויוזמים בפעילות הלאומית. דבר לא ינצח אותם, ודבר אינו מדאיג אותם. הם נכונים להקרבה בכל האמצעים. ועל כן אין זה מוזר כי ג'נין מכונה בירת המתאבדים.⁶⁷

ארגוני המחבלים, שצפו את הפעולה הישראלית בג'נין, התכוונו לקראתה היטב. מחנה הפליטים מולכד מן המסד ועד הטפחות. "התחלנו לעבוד על

התכנית ללכוד את החיילים הישראלים ואז לפוצץ אותם מהרגע שבו יצאו הטנקים הישראליים מג'נין בחודש שעבר", סיפרו מקורות פלסטיניים. דבריו של מוחמד בלאס, שצוטט בידיעות אחרונות, מספקים לנו תיאור מאיר עיניים: "כל המחנה היה עסוק בהכנת מטענים ופצצות... אפילו נשים וילדים קטנים הכינו מטענים ברחובות, לעיני כל". הלוחמים מתושבי ג'נין לא נרתעו מסיכון חיי אחיהם, ולא היססו למלכד בתי מגורים. אחד מתושבי ג'נין סיפר שמטעני חבלה הונחו "בתוך ארונות, מתחת לכיורים, בתוך ספות". מכוניות ופחי אשפה מולכדו אף הם בכמויות גדולות. האזור כולו הפך לשדה מוקשים גדול: לאורך רחוב אחד בלבד בעיר ג'נין (ולא במחנה הפליטים), שבו הונחו מלכודות רבות (יותר), פוצץ דחפור ישראלי 124 מטעני נפץ, שחלקם הגיעו למשקל מאה ועשרים קילוגרם.⁶⁸

המלכודות והפצצות היו רק חלק מן הסכנות שעומדות נדרש צה"ל להתמודד בכניסה לג'נין. האיום האמיתי נשקף מצדו של הכוח הפלסטיני שהתבצר במחנה הפליטים. לפי ההערכה המתונה עמד מספר המגינים החמושים על שלוש מאות איש בערך – ויש הנוקבים מספר גבוה בהרבה.⁶⁹ היחס המספרי בין הכוח הישראלי, שמנה כאלף חיילים, ובין הכוח הפלסטיני, לא היה "אידיאלי" מנקודת המבט של צה"ל; בתנאי לחימה בשטח עירוני, כאמור, זקוק הצד התוקף ליתרון כמותי גדול בהרבה כדי להתגבר על התנגדות רצינית. תנאים אלו לא עשו את מלאכתו של צה"ל בג'נין קלה במיוחד. מה שהפך אותה קשה עוד יותר היה הריסון שגזר על עצמו ביחס לאוכלוסייה האזרחית במחנה הפליטים. מדיניות זו הוכתבה לצבא בידי הדרג הפוליטי, שתמך בהזירות בין האילוצים הביטחוניים לשיקולים המדיניים. כבר במרס דיווח זאב שיף בהארץ כי לצה"ל נאמר ש"אחד המבחנים להצלחת פעולתו במחנות הפליטים הוא במספר נפגעים נמוך ככל האפשר מבין האזרחים".⁷⁰ הנחיות אלו עיצבו, בפועל, את פני הלחימה בג'נין.

בהתאם למדיניות שעליה הורו הממשלה וצמרת הצבא, הזהירו הישראלים לפני תחילת הקרב את תושבי המחנה מפני פגיעות צפויות וגם ניסו לפנותם בכוח, אף שהיה בכך כדי לתת התרעה לאויב ולסכן את חיי החיילים. בכתבה מן ה-8 באפריל ציטטה רשת סיאן-אן פלסטינים מג'נין שאמרו כי הישראלים "השתמשו ברמקולים כדי לקרוא לאזרחים להתפנות, באמרם שהם עומדים להתקיף את המחנה. כמה תושבים סירבו להתפנות ופנו בכוח, אך רובם היו עדיין במחנה כשהתקיפה החלה". על פי המגזין טיים, מחצית אנשי מחנה הפליטים עזבו את המקום לפני פרוץ הקרב, ועד ליום השלישי שלו נטשו

תשעים אחוזים מהם; מתוך כארבעה-עשר אלף אזרחים נותרו במקום רק כאלף ושלוש מאות. ההזהרות וההתרעות נמשכו בעת שהלחימה התנהלה מבית לבית. עוואד מאסארווה, תושב ג'נין, מעיד ששמע קצין ישראלי קורא במגאפון: "אנשי הבית, צאו החוצה, אנחנו לא רוצים שתיפגעו... צאו החוצה... אנחנו נכנסים". לפי מקורות ישראליים זה היה הנוהל הרגיל, וצה"ל הקפיד לקיים אותו במהלך הקרב: "האוכלוסייה האזרחית נתבקשה לעזוב. רובם עשו זאת. כשחיילים התקרבו לבית הם בדקו לראות האם יש אזרחים בפנים. אם כן, הם התבקשו לעזוב. אם הם סירבו, הם פונו לחדר אחד והושארו שם למשך הלחימה".⁷¹

על הדאגה שגילה צה"ל לשלומם של האזרחים בג'נין ניתן ללמוד גם מן השימוש הזהיר והחסכני שעשה באמצעי לחימה. ב"חומת מגן" הפעיל הצבא כוחות משוריינים, כוחות חי"ר ומסוקי תקיפה, שירו פגזים וטילים מונחים לעבר מטרות נקודתיות – אך הארטילריה נותרה דוממת. מפקד האוגדה האחראית על הגזרה סירב להפגז את מחנה הפליטים מחשש לפגיעה באזרחים. "הייתי יכול לגמור את זה בשריקה", אמר. "אש אוגדתית על מרכז המחנה וכל הסיפור היה נגמר. אבל אנחנו מתנהגים אחרת".⁷² גם מטוסי הקרב נותרו על המסלול. אלוף פיקוד המרכז, יצחק איתן, סירב לבקשות פקודיו להפעיל בג'נין את חיל האוויר "פרט לשימוש מבוקר במסוקים", באמרו כי "יש כאן אזרחים חפים מפשע... אם נפעל באגרסיביות, רבים מהם עלולים להיפגע".⁷³ ואמנם, המטוסים הישראליים לא הפציצו את ג'נין, או כל עיר אחרת, אף שמהלך כזה היה אולי מסיים את הקרב. אפילו הטנקים הוכנסו למערכה רק בשלב מאוחר יחסית, למרות שהכוח הרגלי נזקק מאוד לעזרתם. נראה שמפקדי הפעולה חששו שהפעלתם של הכלים הכבדים בסמטאות הצרות של המחנה תגרום נזק סביבתי רב, והעדיפו לדחות את השימוש באמצעי זה.⁷⁴ ואמנם, הטנקים ששותפו לבסוף בלחימה שימשו בעיקר כבסיסים משוריינים למכונות ירייה ו"לא הותר להם להשתמש בתותח... מחשש לנזק לא-מבוקר".⁷⁵

מגבלות אלו, שצה"ל קיבל על עצמו, מנעו בוודאי פגיעות קשות באוכלוסייה האזרחית של מחנה הפליטים. מן הצד האחר, הן גם העמידו את חיי החיילים עצמם בסכנה. "יכולנו לגמור את זה הרבה יותר מהר", התלונן איש מילואים, "אבל יש לנו הוראות קפדניות לא לזרוק רימון לתוך בית בלי לוודא שאין שם אזרחים קודם". חיילים רבים חשו מורת רוח לנוכח השיקולים המוסרניים שכבלו את ידיהם והפכו אותם פגיעים במיוחד. "אנחנו

מתנהגים בג'נין כמו שליחים של פיצה, שצריכים לבוא אל המחבלים עד דלת הבית", אמר אחד הלוחמים הישראלים. "אי־אפשר להיהרג רק בשביל טוהר הנשק". הפלסטינים, כך מתברר, נטו דווקא להסכים עם הערכת המצב הזאת. אחד המחבלים שהשתתפו בלחימה, תאבת מרדאווי, סיפר בריאיון לסי־אן־אן שהוא "ולוחמים פלסטינים אחרים ציפו שישראל תתקוף במטוסים ובטנקים". ההפתעה שציפתה להם עוררה בהם שמחה רבה. "לא יכולתי להאמין למראה עיניי כשראיתי את החיילים", אמר. "הישראלים ידעו שכל חייל שנכנס כך למחנה ייהרג".⁷⁶

החששות שקיננו בלב החיילים שלחמו בג'נין התאמתו לבסוף ב־9 באפריל, כשכוח של חיילי מילואים נקלע למארב של מחבלים באחת מחצרות המחנה. התקרית, שעלתה בחייהם של שלושה־עשר חיילים, הניעה את מפקדי הצבא לשנות את שיטת הלחימה. בערבו של אותו יום, החל צה"ל בהפעלה נרחבת של דחפורי ענק מסוג די 9, ששינו, במובנים רבים, את פני הקרב. הדחפורים, שהיו כמעט בלתי פגיעים לירי של הצלפים הפלסטינים ומטעני החבלה, פילסו דרך לכלי הרכב המשוריינים, והרסו בשיטתיות את הבניינים שמהם נורתה אש כבדה לעבר החיילים.⁷⁷ השימוש בדחפורים במחנה הפליטים בג'נין גרם אולי לנזק סביבתי ניכר,⁷⁸ אך נראה שלא תבע מחיר כבד בחיי אדם. למעשה, הוא זיזר מאוד את כניעתם של המתבצרים וקירב את קץ הלחימה. המגזין טיים מתאר סצנה טיפוסית לימי הלחימה האחרונים בג'נין: "הדי 9 הוריד קיר מבית; לוחמים המומים יצאו החוצה בידים מורמות". ואמנם, מרבית הלוחמים הפלסטינים, שהיו חסרי אונים בפני העוצמה הדורסנית של הכלים ההנדסיים הכבדים, העדיפו למסור עצמם בידי צה"ל ולא להיקבר חיים.⁷⁹

דרך פעולתו של צה"ל במחנה ג'נין לא הייתה, כמובן, חפה מפגמים ומליקויים. הביקורת שמטיחים 'אמנסטי' ו'בצלם' בהתנהגותם של החיילים הישראלים בג'נין ראויה לבחינה זהירה ולא מבטלת; במקרים מסוימים שהארגונים האלה מציינים, אכן קיים חשד סביר לשימוש מופרז בכוח כלפי תושבי המחנה. כמה עדויות – של ישראלים ופלסטינים כאחד – מעלות את האפשרות שחלק מן הנזק שגרמו הדחפורים לבנייני המקום נבע מחוסר זהירות או מחוסר אכפתיות, ואין לו הצדקה צבאית אמיתית.⁸⁰ ככל הנראה, יש ממש גם בטענות שהעלו האו"ם וארגונים הומניטריים אחרים בדבר העיכוב המיותר בהעברת סיוע רפואי לפצועים ולחולים במחנה לאחר שהושלם כיבושו.

ובכל זאת, למרות הכשלים האלה, הקפידו בדרך כלל הכוחות הישראליים להימנע מסיכון חיי התושבים במחנה שלא לצורך. בנקודה זו הפגינו דווקא הפלסטינים זלזול בחיי אדם. המחבלים שהתבצרו במחנה לא טרחו להבדיל את הלוחמים מן האוכלוסייה האזרחית; אדרבה, מקור ישראלי מספר ש"במקרים רבים הם [נשים וילדים] לקחו חלק פעיל בקרב, מסייעים להכין – או אפילו לפוצץ – מלכודות פתאים ופצצות. במקרים אחרים, טרוריסטים לכודים בבית היו שולחים אישה או אפילו ילד לפתוח את הדלת לחיילים הישראלים המתקרבים, מאלצים אותם [את הישראלים] להסס בדיוק זמן מספיק עבורם [הפלסטינים] לירות את הירייה הראשונה". את שכיחותה של התופעה הזאת מאשרים גם מקורות זרים: הלוס אנג'לס טיימס, למשל, מצטט את תושבי המחנה שטענו כי הלוחמים הפלסטינים בג'נין "התערבבו באוכלוסייה האזרחית", ודו"ח אמנסטי מציין שנשים וילדים סייעו ללוחמים הפלסטינים הן באספקה והן בהעברת הודעות. יש להדגיש כי שיטות אלו אפיינו את הטקטיקה הפלסטינית גם מחוץ לג'נין. צנחנים שהשתתפו בלחימה במחנה הפליטים בבלאטה סיפרו על מעורבותה של האוכלוסייה האזרחית בקרב: "כל מחנה הפליטים מגויס למלחמה הזו. זקנים על הגגות מדווחים במכשירי קשר. בני חמש-עשרה מדלגים על פחונים עם משקפות... לאורך כביש הגישה רצים הלוחם ושוב חמושים פלסטינים. חלקם אווזים ילדים קטנים. גם נשים נעמדות במרכז הרחוב, מתצפתות לעבר החיילים ומסתלקות. אמבולנס מתקרב ופורק חמישה נושאי נשק ברחוב סמוך..."⁸¹

במצב דומה לזה, במוגדישו, ירו כוחות האו"ם בנשים ובחמושים נושאי ילדים מבלי לגלות רחמים. צה"ל נהג אחרת. נחישותו לשמור על חיי האוכלוסייה האזרחית הפלסטינית במחנה הפליטים – עד כדי סיכון שלומם של חייליו שלו – מסבירה את מיעוט האבידות בנפש שנגרמו לאוכלוסייה זו. על פי הדו"ח שפרסם הארגון 'יומן רייטס וו'ך', הנוקט גישה מחמירה מאוד כלפי ישראל, נהרגו בג'נין עשרים ושניים אזרחים בסך הכל. בהתחשב בפגמיו של הדו"ח, יש להניח שהמספר האמיתי קטן יותר.⁸² שיעור האבידות האזרחיות בקרב התושבים הפלסטינים של ג'נין היה אפוא נמוך ממספר החללים של הכוח הישראלי שנכנס למחנה – יחס מספרי שאין לו תקדים בהיסטוריה של הלחימה העירונית. אין זה נתון מקרי. מעולם לא נהג צבא פולש התחשבות כזאת בתושביה של ישות מדינית עוינת.

לחכי הלחימה בג'נין טרם הופקו במלואם. כמה מן הנתונים הבסיסיים על מה שאירע במקום החלו להתבהר רק חודשים לאחר תום הלחימה. בין הגורמים המעורבים, ואף בין המשקיפים הזרים, יש עדיין מחלוקת קשה על העובדות היסודיות של הפרשה ועל פרשנותן. ואולם, כבר בשלב זה ניתן לקבוע בוודאות: לא רק שצה"ל לא טבח בתושבים הפלסטינים של ג'נין – הוא עשה, בפועל, מאמצים עילאיים כדי לחסוך מהם את הגורל המר שנפל בחלקן של אוכלוסיות אחרות שמצאו עצמן לכודות באזור קרבות עירוני. פעולותיו של צה"ל במחנה הפליטים לא היו חפות מכל רבב; קיימים, כנראה, כמה היבטים בעייתיים באופן שבו נוהל המבצע – הן מבחינה צבאית והן מבחינה מוסרית. ברם, ההשוואה בין התנהגותו של הצבא הישראלי ובין דרכי פעולתם של צבאות אחרים במצבים דומים מעמידה את העניין בפרופורציות הנכונות. התוצאות הטרגיות של המערכה הרוסית בצ'צ'ניה, של פעולת נאט"ו בקוסובו ושל מעורבות האו"ם בסומליה מדגישות ביתר שאת את ייחודו של מוסר הלחימה שהפגינו החיילים הישראלים בג'נין. העובדות מדברות בעד עצמן: קשה, אם לא בלתי אפשרי, לאתר מקרים דומים, שבהם קרבות עזים בשטח עירוני גבו מחיר נמוך כל כך בחיי אזרחים. ואמנם, במהלך פעילותו המבצעית בשטחי הרשות הפלסטינית, ובעיקר במהלך הלחימה בג'נין, הוכיח צה"ל שהוא פועל על פי קנה מידה מוסרי שאין לו אח ורע בכוחות לוחמים אחרים. ברי, שאין בכך נחמה למשפחות ששכלו את יקיריהן בקרבות אלה. ועם זאת, עלינו לזכור גם את האמת בדבריו של דובר נאט"ו, ג'ימי שיאה, כאשר נתבקש להסביר את האבידות האזרחיות בקוסובו: "תמיד יש מחיר להבסת הרשע. למרבה הצער, זה אף פעם לא בא בחינם. אבל מחיר הכישלון בהבסת רשע גדול – גבוה בהרבה".⁸³

יגיל הנקין הוא סטודנט לתואר שני בהיסטוריה צבאית באוניברסיטה העברית בירושלים.

הערות

1. הארץ, 2 באוגוסט, 2002.
2. *Courier Mail*, April 20, 2002; *The Financial Times*, April 17, 2002; *The Jerusalem Post*, April 14, 2002.
3. *The Independent*, April 16, 2002.
4. *The Guardian*, April 17, 2002.
5. *The Evening Standard*, April 15, 2002. יש לציין כי הדים לטענות אלו נשמעו גם בעיתונות הישראלית. חצי שנה לאחר מבצע "חומת מגן" אמר העיתונאי גדעון לוי כי מחנה הפליטים ג'נין הוא "גיהנום" מאז שצה"ל נכנס אליו כדי "לזרוע בו הרס והרג" (גדעון לוי, "הרג פה, הרס שם", מוסף הארץ, 25 באוקטובר, 2002, עמ' 13). העיתונאי מאיר שניצר ממעריב הגדיר את מעשיהם של חיילי צה"ל במקום כ"ביזה, חילול כבוד המתים, ביזוי חייהם של הנותרים בחיים... התעללות, הרעבה מכוונת, הרס והרג... חומר למחשבה לבית המשפט הבינלאומי בהאג". מאיר שניצר, "היינו בסרט הזה?" מעריב, 29 באוקטובר, 2002, עמ' 7.
6. "Jenin Camp 'Horrific Beyond Belief,'" BBC News, April 18, 2002.
7. Human Rights Watch, *Palestinian Authority Territories—Jenin: IDF Military Operations*, vol. 14, no. 3, May 2002 (להלן [י"1]).
8. Amnesty International, "Shielded from Scrutiny: IDF Violations in Jenin and Nablus" (להלן "מוגנים מחקירה").
9. George J. Mordica II, "It's a Dirty Business, but Somebody Has to Do It" (Urban Combat), US Army Center for Army Lessons Learned (CALL) website, <http://call.army.mil/products/trngqtr/tq4-99/mordica2.htm> (להלן "עסק מלוכלך").
10. מורדיקה, "עסק מלוכלך".
11. כך, לדוגמה, כשכמה כוחות של אותו הצבא פועלים בתוך בניין אחד, או בבניינים סמוכים. אם נפתחת עליהם אש מכיוונים שונים, הם עלולים לטעות בזיהוי מקור הירי ולפגוע בשגגה אלה באלה.
12. Field Manual (FM) 3-06.11 (FM 90-10-1), *Combined Arms Operations in Urban Terrain*, Washington, D.C.: Headquarters, Department of the Army, 28 February 2002, <http://www.adtdl.army.mil/cgi-bin/atdl.dll/fm/3-06.11/toc.htm>.
13. נניח, למשל, שכוח תוקף מתקדם לאורך רחוב ראשי ובו בניינים של 2–3 קומות, שכל אחד מהם מאובטח רק על ידי כיתה של 12 חיילים (ארבעה שומרים על הכניסה לבית, ושמונה תופסים עמדות בקומה השנייה בארבעת הכיוונים). חישוב פשוט מעלה שלאחר התקדמות של כמה מאות מטרים בלבד ייאלץ הכוח הכובש להותיר מאחוריו מאות רבות של חיילים למשימות אבטחה בלבד. זאת ועוד: בניינים גבוהים עשויים לאפשר ללוחמי

האויב לעבור מגג לגג. כיבושה של שכונת מגורים שבה כמאתיים בניינים בני 4-6 קומות עלול להצריך בתנאים האלה אוגדה שלמה.

14. בסטלינגרד, לדוגמה, התנהלו קרבות ממושכים ועקובים מדם בתוך בניינים יחידים. דיביזיות שלמות החזיקו באזורים קטנים למדי, משום שהצורך להגן על בניינים ורחובות שנכבשו "בלע" כוחות עצומים. למעלה מחמישים וחמש שנים לאחר מכן נלחמו הרוסים על כיבוש בירת צ'צ'ניה, גרוזני, בתנאים שהזכירו את הקרב המפורסם של מלחמת העולם השנייה. במהלך הקרבות נלחמו הצדדים במשך ימים על תפיסת עמדות בבניין יחיד בן תריסר קומות וחמש מאות דירות – מבלי שעלה בידם להשתלט עליו לחלוטין. ראה גם Olga Olikier, *Russia's Chechen Wars 1994-2000: Lessons from Urban Combat* (Santa Monica: RAND, 2001). להלן המלחמה הצ'צ'נית של רוסיה.

Timothy L. Thomas, "The Battle of Grozny: Deadly Classroom for Urban Combat," *Parameters*, Summer 1999, p. 89, <http://fmsso.leavenworth.army.mil/fmsopubs/issues/battle.htm> (להלן "הקרב על גרוזני").

16. ההיסטוריון ג'ון אליס מדגיש לקח זה כשהוא דן בשדות הקרב העירוניים של מלחמת העולם השנייה: "שטח המחיה הטבעי... של הצלפים נמצא בשטחים בנויים, וגם כאשר הוחרבו כפר או עיר בפצצות ובפגזים, העניקו גלי החרבות... מסתור משובח יותר, מכיוון שכל עוד הבניין עומד על תילו הוא עלול להתמוטט על האנשים המצויים בו, אבל לאחר שנחרב גם הארטילריה מסוגלת להשאיר עליו רק רושם מועט. בעובדה זו נתקלו בעלות הברית שוב ושוב". ראה ג'ון אליס, 'לוחמים – החיילים שבחוד החזית, תרגם ברוך קורות (תל אביב: מערכות, תשמ"ג/1982), עמ' 75.

17. המרשל צ'ויקוב, מפקד סטלינגרד, עמד על הדילמה: "קבוצות הסער שלנו, בהתקרבן לאויב לטווח של הטלת רימון העמידו את הטייסים הגרמניים בפני הבעיה, כיצד להפציץ את הרוסים בלא לפגוע בחיילים שלהם? ובכל פעם, משניסו להפציץ את קבוצות הסער שלנו, פגעו באנשיהם". וסילי צ'ויקוב, המלחמה על סטלינגרד, תרגם ל' מרחב (תל אביב: מערכות, תשל"א), עמ' 272. כחמישים שנה מאוחר יותר השתמשו הצ'צ'נים ביעילות בטקטיקה דומה, שכונתה בפי משקיפים "חיבוק", כדי להילחם ברוסים בטווח מגע, שבו אפשר להשתמש רק בנשק קל ורימונים.

18. כך היה, למשל, בנאגורנו-קאראבאך, בבוסניה-הרצגובינה, בקוסובו ובכמה מקומות נוספים במזרח אירופה. עיי' למשל Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era* (Stanford: Stanford, 1999).

19. נספח 1 לאמנת האג – "תקנות בדבר דיניה ומנהגיה של המלחמה ביבשה: חלק שני – פעולות האיבה", סעיפים 25, 27. חוקי הלחימה של צה"ל מאמצים, כמובן, עיקרון זה: "האחריות המשפטית על מותם של האזרחים במקרה של פגיעה במטרה אזרחית אשר נעשה בה שימוש כמטרה צבאית תהיה על הצד אשר עשה את השימוש הבלתי הולם במטרה האזרחית – ולא על הצד שהגיב על המתקפה... גם כאשר אין אפשרות לבודד את האזרחים מתוך ההתקפה, ואין ברירה אלא לתקוף, אין הדבר מהווה אור ירוק לגרום לפגיעה באזרחים ללא הגבלה. המפקד נדרש להימנע מהתקפה אשר צפויה לגרום פגיעה באוכלוסיה האזרחית אשר אינה פרופורציונלית לרווח הצבאי הצפוי". ארז חסון ומייקל בן-דוד, דיני הלוחמה בשדה הקרב (צה"ל – בית הספר למשפט צבאי, 1998), עמ' 42, 44.

21. כך, לדוגמה, הפצצת בעלות הברית בסנט־לו שבצרפת ביוני 1944 גבתה ביום הפלישה כשמונה מאות הרוגים מתושבי המקום – לא אזרחי אויב אלא אזרחים צרפתים בשלטון גרמני. הקרב על העיירה החל רק כחודש לאחר מכן, ואף הוא גרם להרוגים רבים בקרב האוכלוסייה האזרחית – אף שמספרם המדויק אינו ידוע בוודאות. בסופו של הקרב נהרסה העיירה כמעט לחלוטין. על הקרב על סנט־לו ראה למשל Martin Blumenson, *United States Army in World War II—The European Theater of Operations: Breakout and Pursuit* (Washington, D.C.: Office of the Chief of Military History, Department of the Army, 1961) pp. 146-182.

22. John F. Antal, "A Glimpse of Wars to Come: The Battle for Grozny," *Army*, June 1999, p. 34; Timothy L. Thomas, "The Caucasus Conflict and Russian Security: The Russian Armed Forces Confront Chechnya: Part III: The Battle for Grozny, 1-26 January 1995," *The Journal for Slavic Military Studies*, March 1997, p. 59; עיין למשל יגיל הנקין, גרוזני: צ'צ'ניה: הלחימה בשטח עירוני (תל אביב: תוה"ד/היסטוריה, 2000); או תומס, "הקרב על גרוזני".

23. רוב המקורות מתבססים על הערכותיו של סרגיי קובאלב, לוחם זכויות אדם רוסי אשר שהה בגרוזני בינואר 1995. לטענתו נהרגו בעיר עד סוף ינואר כ-25,000 אזרחים. לפי ג'ון רייט, סוזן גולדנברג וריצ'רד שופילד נהרגו 20,000 אזרחים. קרלוטה גאל ותומס דה־וול נוקבים במניין של 27,000 אזרחים הרוגים, ומקורות אחרים מעריכים כי המספר גבוה יותר. ג'ון דנלופ מעריך כי במהלך המלחמה של 1994-1996 נהרגו בצ'צ'ניה כשלושים וחמישה אלף איש. ראה, John F.R. Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield, eds., *Transcaucasian Boundaries* (New York: St. Martin's, 1996), p. 11; Carlotta Gall and Thomas De Waal, *Chechnya—Calamity in the Caucasus* (New York: New York University, 1998), p. 217 (להלן: צ'צ'ניה – אטון בקווקז); "How Many Soldiers and Civilians Died During the Russo-Chechen War of 1994-1996?" *Central Asian Survey* 19:3/4 (2000), pp. 329-339.

24. כך דווח, למשל, בוועידת פוסט מ־8 במאי 1995. הצלבה למידע ניתן למצוא בספר של משרד הביטחון הבריטי על תורת הלחימה בשטח עירוני, Army Code No. 71346 (Pt. 5), *Army Field Manual Volume IV—Operations in Special Environments: Part 5—Operations in Built-Up Areas (OBUA)* (London: MOD [Ministry of Defence], 1998).

25. גאל ודה־וול, צ'צ'ניה – אטון בקווקז, עמ' 220; Anatol Lieven, *Chechnya: Tombstone* (New Haven: Yale, 1999), p. 50.

26. Arthur L. Speyer, *The Two Sides of Grozny*, RAND CF-162, <http://www.rand.org/publications/CF/CF162/CF162.appc.pdf>, app. C, p. 81. על הטקטיקה הרוסית בכיבוש גרוזני במלחמה השנייה ראה, למשל, אוליקר, המלחמות הצ'צ'ניות של רוסיה, פרק 3; Tim Leaf, Marine Corps Study Group, "Thermobaric Weapons: A Weapon of Choice for Urban Warfare," CALL website <http://call.army.mil>; Timothy L. Thomas, "A Tale of Two Theaters: Russian Actions in Chechnya in 1994 and 1999," <http://call.army.mil/fms/fmspubs/issues/chechtale.html>; Robert Seely, *Russo-Chechen Conflict, 1800-2000: A Deadly Embrace* (London: Frank Cass, 2001); Lester W. Grau, "A 'Crushing' Victory: Fuel-Air Explosives and Grozny 2000," *Marine Corps Gazette*, August 2000, p. 31.

27. בשטח נמצאו סימנים להשמדתם של עשרים ושישה טנקים ותותחים מתנייעים לכל היותר, וזאת בניגוד להכרזות הראשונות של נאט"ו על פגיעה ב"למעלה מ-400 כלי ארטילריה, כ-270 נגמ"שים ולמעלה מ-150 טנקים". נאט"ו תיקנה מאוחר יותר את הערכתה, והאומדן החדש שהציגה עמד על שני שלישי מן המספר המקורי. צוות מיוחד שמינתה הברית כדי לחקור את הנושא מצא, מאוחר יותר, שמספר הטנקים, הנגמ"שים והתותחים שנסוגו מקוסובו היה גדול יותר מן הכמות שנותרה לכאורה בידי הסרבים, על פי הערכת נאט"ו, בתום ההפצצות. על הפרשה ראה Nick Cook, "War of Extremes," *Jane's Defence Weekly* Online, July 7, 1999, http://www.janes.com/defence/news/kosovo/jdw990707_01_n.shtml (להלן "מלחמה של ניגודים"); במסיבת העיתונאים של משרד ההגנה האמריקני במאי 2000: DoD News Briefing, May 8, 2000, http://www.defenselink.mil/news/May2000/t05082000_t508koso.html; John Barry and Evan Thomas, "The Kosovo Cover-Up," *Newsweek*, May 15, 2000, p. 22; Stephen B. Aubin, "Newsweek and the 14 Tanks," *Air Force Magazine*, July 2000, <http://www.afa.org/magazine/July2000/0700kosovo.html>.
28. Human Rights Watch, "Under Orders—War Crimes in Kosovo, Ch. 16: The NATO Air Campaign," 2001, <http://www.hrw.org/reports/2001/kosovo/undword2b.html>; "Operation Allied Force, Operation Noble Anvil," Federation of American Scientists (FAS), http://www.fas.org/man/dod-101/ops/allied_force.htm. המאמר האחרון כולל רשימה קצרה של מקרי פגיעה באזרחים בהפצצות נאט"ו, ותגובות.
29. ראה, למשל, "NATO Hit Old People's Home," BBC News, May 31, 1999, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/356918.stm>; Jim Randle, "Kosovo Bridge," in FAS, April 12, 1999, <http://www.fas.org/man/dod-101/ops/docs99/990412-kosovo29.htm>.
30. "Village 'Legitimate Target'—NATO," BBC News, May 15, 1999, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/344565.stm>.
31. "When War Goes Wrong," BBC News, April 15, 1999, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/318621.stm>.
32. "NATO Pilot Bombed Refugees," BBC News, April 15, 1999, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/319943.stm>.
33. "Amnesty Accuses NATO of War Crimes," *Guardian Unlimited*, June 7, 2000, <http://www.guardian.co.uk/Kosovo/Story/0,2763,329232,00.html>.
34. Philip S. Meilinger, "Gradual Escalation," *Armed Forces Journal International* 137, October 1999. עיינו גם Merrill A. McPeak, "The Kosovo Result," *Armed Forces Journal International*, September 1999; BBC Online, July 8, July 14, "מלחמה של ניגודים"; קוק, "מלחמה של ניגודים"; FAS, <http://www.fas.org/man/dod-101/ops/kosovo.htm>, September 6, 1999; *Report to Congress: Kosovo/Operation Allied Force After-Action Report*, <http://www.defenselink.mil/pubs/kaar02072000.pdf>.
35. Norman L. Cooling, "Operation 'Restore Hope' in Somalia: A Tactical Action Turned Strategic Defeat," *Marine Corps Gazette*, September 2001, pp. 92-106. (להלן "מבצע תקווה").

36. כוחות האו"ם נאלצו לנקוט דרך פעולה זו כתגובה לניסיונותיהן של מיליציות סומליות להשתלט בכוח על חבילות הסיוע. לאחר הפריסה מחדש במרס-אפריל 1993 החליטו מפקדי הכוח הבינלאומי להפסיק לנהל שיחות עם מנהיגי השבטים והמיליציות השונות בסומליה, ותחת זאת לנסות ולבודד אותם (קולינג, "מבצע תקווה", עמ' 95).
37. קולינג, "מבצע תקווה", עמ' 95.
38. *The New York Times*, June 8, 1993.
39. "U.S. Planes Slam Somali Capital, Home of Warlord Apparently Hit," *Miami Herald*, June 13, 1993. בהתקפה זו נהרגו 14 אזרחים ונפצעו 30.
40. מרק באודן, החרסקות במונדישו, תרגמו: יגאל אייל ונועם יורן (תל אביב: מערכות, 2002), עמ' 89-90.
41. Keith B. Richburg, *Out of America: A Black Man Confronts Africa* (New York: Basic Books, 1997), p. 79. התרגום לעברית על פי באודן, החרסקות במונדישו, עמ' 321.
42. באודן, החרסקות במונדישו, עמ' 322.
43. באודן, החרסקות במונדישו, עמ' 90.
44. "Pakistanis Kill 14, Wound 30; Soldiers Shoot into Crowd of Protesters," *Detroit Free Press*, June 13, 1993.
45. *The New York Times*, June 18, 1993.
46. באודן, החרסקות במונדישו, עמ' 322-323.
47. "U.S. Helicopters Fire on Somali Women, Kids," *Wichita Eagle*, September 10, 1993; "More Attacks Raise Concern About Presence in Somalia," *The Los Angeles Times*, September 10, 1993.
48. *Manchester Guardian Weekly*, September 18, 1993. Quoted also in Alexander Safian, "Is Israel Using 'Excessive Force' Against Palestinians?" *CAMERA Backgrounder*, November 9, 2000 (revised December 19, 2000), <http://world.std.com/~camera/docs/backg/ex-force.html> (להלן "כוח מופרז").
49. קולינג, "מבצע תקווה", עמ' 98.
50. Lawrence E. Casper, *Falcon Brigade—Combat and Command in Somalia and Haiti* (Boulder: Lynne Rienner, 2001), pp. 68, 70.
51. *Gannett News Service*, November 22, 1993. מצוטט אצל ספיאן, "כוח מופרז".
52. ריק אטקינסון, בכתבה בווענינטון פוסט: "Night of a Thousand Casualties," *The Washington Post*, January 31, 1994. ההערכה של אטקינסון מבוססת גם על מגעים עם מנהיגי אס-אן-איי.
53. באודן, החרסקות במונדישו, עמ' 272.
54. באודן, החרסקות במונדישו, עמ' 287.

55. הטייס, מייק דוראנט, נפל בשבי ב־3 באוקטובר ושוחרר ב־14 באוקטובר.

56. במלחמת איראן-עיראק תקפה אוגדה עיראקית משוריית את העיר חורמשהר, שעליה הגנו כשלושת אלפים איראנים מכוחות שונים, לא־מאורגנים וחמושים בנשק קל ובאר־פיג'י בלבד. העיראקים הביסו במהירות את כוחות הצבא האיראני באזור, אולם "משמורת המהפכה" הוסיפו לגלות התנגדות עיקשת לכוח התוקף. למרות שלרשות העיראקים עמד יתרון מוחלט בכוח אש, ועל אף שהפעילו ארטילריה כבדה ותקפו מן האוויר, הצליחו המגנים לעכב אותם לזמן רב, עד שהגיעה תגבורת איראנית גדולה לעזרתם. בסיכומו של דבר, לאחר עשרים ושבעה ימי לחימה, עמד מניין הנפגעים של שני הצדדים יחד על עשרת אלפים או שנים־עשר אלף איש. בקרב האיראנים נפלו כאלפיים חללים, והעיראקים איבדו כמה מאות חיילים, וגם מספר גדול של כלי רכב משוריינים. פסח מלובני, "כיבוש העיר חורמשהר על ידי עיראק", מערכות, יולי 2002, עמ' 74–85. אנתוני ה' קורדסמן ואברהם ה' ואגנר, מלחמת איראן-עיראק – לקחים של מלחמה מודרנית, תרגום: עמנואל לוטם (תל אביב: מערכות, 1998); Sepher Zabih, (1998); Edgar O'Ballance, *The Gulf War* (London: Brassey's, 1988); *The Iranian Military in Revolution and War* (London: Routledge, 1988).

57. במבצע זה נהנו האמריקנים מעדיפות מוחלטת, איכותית וכמותית (שישה לאחד לפחות), על הכוח המגן, שמנה אלפיים חיילים פנמים דלי ציוד וחסרי מיומנות. ובכל זאת, הפעולה, שתוארה כ"תקיפה מדויקת" של מטרות צבאיות, עלתה בחייהם של אזרחים רבים. צבא ארצות־הברית הודה במותם של מאתיים ושניים אזרחים ושלוש מאות וארבעה־עשר חיילים פנמים. בדין וחשבון של 'רופאים למען זכויות אדם' נטען שבמבצע נהרגו רק חמישים חיילים פנמים בערך, ואילו מניין האבידות האזרחיות עלה על שלוש מאות. הערכות אחרות נקבו במספרים גבוהים עוד יותר של חללים מן האוכלוסייה האזרחית – בין חמש מאות לאלף הרוגים. האבידות של הכוח האמריקני, יש לומר, היו נמוכות ביותר – עשרים וארבעה חיילים בלבד. את הנתונים האלה אפשר להסביר לאור שיטת הפעולה של האמריקנים, שהודגמה כאשר הפגזו באש טנקים ומטוסים את אזור המפקדה של הגנרל נוריגה, והשמידו בתוך כך בניינים רבים בשכונות מגורים סמוכות. 60 Minutes, September 30, 1990. מצוטט אצל ספיאן, "כוח מופרז"; Ronald H. Cole, *Operation Just Cause: The Planning and Execution of Joint Operations in Panama, February 1988-January 1990* (Washington: Joint History Office, Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, 1995), p. 66; Edward M. Flanagan, Jr., *Battle for Panama: Inside Operation Just Cause* (Washington: Brassey's, 1993) ספיאן, "כוח מופרז"; *Panama: "Operation Just Cause": The Human Cost of the U.S. Invasion* (Boston: Physicians for Human Rights, 1991); Margaret E. Scranton, *The Noriega Years: U.S.-Panamanian Relations, 1981, 1990* (Boulder: Lynne Rienner, 1991).

58. לאחרונה יצא ספר העוסק, בין השאר, בנושא זה ממש: רונן ברגמן, והרשות נחונה (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2002).

59. אמיר אורן, "גנרלים טועים, חיילים משלמים", הארץ, 12 באפריל, 2002, עמ' 4א.

60. זאב שיף, "עמוק יותר, מסוכן יותר", הארץ, 1 במרס, 2002.

61. ראה, למשל, הארץ, 5 באפריל, 2002.

62. עמירה הס, "אבו עלא: ממשלת שרון מובילה לטבח סברה ושתילה חדש", הארץ, 1 במרס, 2002.

63. לפי דיווחי צה"ל, 29 הרוגים ו-127 פצועים. דובר צה"ל, "מבצע חומת מגן: נתונים מרוכזים 21.4-28.3", <http://www.idf.il/hebrew/news/netunim.stm>, בשכם ובג'נין נהרגו יחד יותר ממאה ושלושים פלסטינים; כך לפי נתוני צה"ל. לפי אמנסטי, "מוגנים מחקירה", עמ' 9, בקרבות בשכם נהרגו שמונים פלסטינים וארבעה חיילי צה"ל. לפי הדו"ח של ארגון בצלם, אפריל 2002, נהרגו במבצע "חומת מגן" יותר ממאתיים וחמישים פלסטינים; הדו"ח אינו מציין כמה מהם היו אזרחים. http://www.btselem.org/Hebrew/Statistics/Al_Aqsa_Fatalities_Tables.asp#Anchor-3800. עיין גם בהערה בראש הדף שם.

64. גדעון לוי, "מוקדם לחלק צל"שים", הארץ, 9 ביוני, 2002, עמ' ב1.

65. ההסכמים בין ישראל לרשות הפלסטינית התירו החזקת 30,000 שוטרים בלבד. ראה ברגמן, והרשות נחונה, עמ' 41. על מבנה מנגנוני הביטחון הפלסטיניים ראה ברגמן, והרשות נחונה, עמ' 357-359. בצה"ל יש ארבע חטיבות סדירות ועוד כמה גדודים – לא יותר מ-15,000 איש. לנתונים על ישראל עיין בדו"ח *Jane's World Armies*.

66. יואב לימור, "מבצע מאוחר מדי ויקר מדי", מעריב, מוסף שבת, 12 באפריל, 2002, עמ' 6.

67. ברגמן, והרשות נחונה, עמ' 266.

68. Jonathan Cook, "The Engineer," *Al-Abram Weekly Online*, April 18-24, 2002, no. 582 (להלן "המהנדס"); הלוחם הפלסטיני המצוטט אצל קוק טוען כי כל המחנה ידע היכן הבתים והחפצים הממולכדים; טענתו אינה עולה בקנה אחד עם העובדה שכמה תושבים פלסטינים נהרגו בגלל מטעני החבלה האלה; ראה למשל יואב לימור, "מטען בכל בית, מכונת ויעגלה", מעריב, היום, 8 באפריל, 2002, עמ' 2; Matt Rees, "The Battle of Jenin," *Time Magazine Online*, <http://www.time.com/time/2002/jenin/story.html>, (להלן "הקרב על ג'נין"). הנחת מלכודות ומטעני חבלה בשכונת מגורים שאזרחים עדיין שוהים בה היא פעולה הנוגדת את דיני המלחמה הבינלאומיים. אמנת האו"ם להגבלת כמה סוגים של כלי נשק קונבנציונליים (סיידידבלי), שנכנסה לתוקף ב-1983, קובעת ש"אין לפזר מטרות צבאיות בין מטרות אזרחיות מתוך כוונה להפוך אותן לבלתי פגיעות" ואוסרת במפורש לחשוף את האוכלוסייה האזרחית ל"מלכודות פתאים" ולעצמים ממולכדים. ואכן, בדו"ח מזכ"ל האו"ם בעניין אירועי ג'נין נמתחה בעניין זה ביקורת חריפה על הצד הפלסטיני, ש"אימץ שיטות שהן הפרה חמורה של המשפט הבינלאומי, והאו"ם גינה אותן בעבר ומוסיף לגנותן בהווה". Report of the Secretary General Pursuant to General Assembly Resolution ES-10/10, (להלן "דו"ח"), 10, <http://www.un.org/peace/jenin/index.html>.

69. לפי מניין הנכנעים של שיף, להלן. גם יעקב ארז, "דברים שהוכחנו בג'נין", מעריב, 26 באפריל, 2002, נוקב במספר דומה – מפיו של מפקד חטיבה 5 הישראלית, ידידי ידיתה, שפיקד על כיבוש מחנה הפליטים. אמנסטי, "מוגנים מחקירה", עמ' 6 טוען כי מדובר ב-120-150 איש בלבד, ולא כולם חמושים, אולם באותו הדו"ח ממש מובאים דבריהם של לוחמים פלסטינים הטוענים כי במחנה היו כארבע מאות לוחמים. העיתונאים עמירה הס ועמוס הראל דיווחו על כאלף איש שהסגירו את עצמם – אך לא ציינו כמה מהם היו מבוקשים או חמושים. הארץ, 11 באפריל, 2002. רשת בי-ביסי דיווחה על כמה "מאות" לוחמים פלסטינים. BBC, April 12, 2002.

70. זאב שיף, "צה"ל יבצע פשיטות דומות במחנות", הארץ, 3 במרס, 2002.

71. Gideon Avidor, "The Battle of Jenin"; ריס, "הקרב על ג'נין"; CNN, April 8, 2000.
April 2002," *The Urban Operation Journal*, <http://www.urbanoperations.com/jenin.htm>
(להלן "הקרב בג'נין").

72. הארץ, 15 באפריל, 2002.

73. זאב שיף, "הקרב בג'נין", הארץ, 10 באפריל, 2002; הארץ, 10 באפריל, 2002.

74. ייתכן שהדבר היה גם מחשש ליכולת פעולתם של הטנקים בסמטאות צרות במיוחד; גם אם כך הוא, אין הדבר מבטל את השיקול הראשון – שהרי אם ביקשו הישראלים לגרום נזק, או לפחות לא היה אכפת להם, יכלו להפעיל מראש דחפורים להכשרת מעברים לטנק, כפי שאכן הופעלו החל מכמה ימים לאחר פרוץ הקרב.

75. אבידור, "הקרב בג'נין".

76. *Guardian Unlimited*, April 20, 2002, <http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,687644,00.html>,
ידיעות אחרונות, 10 באפריל, 2002, עמ' 12; Richard Hart, "A Hard Look at Jenin," *The Wall Street Journal*, April 30, 2002, p. A21.

77. ארז, "דברים שהוכחנו בג'נין"; ריס, "הקרב על ג'נין"; הארץ, 12 באפריל, 2002.

78. לפי נתוני האו"ם, כ־150 מבנים נהרסו עד היסוד ורבים אחרים נפגעו קשה. 450 משפחות איבדו קורת גג. היקף הנזק ברכוש עמד על 27 מיליון דולר בקירוב, האו"ם, "דו"ח".

79. ריס, "הקרב על ג'נין"; דו"ח 'יומן רייטס וויץ' מותח ביקורת חריפה על החורבן שנגרם בגין הפעלת הבלדוזרים באופן זה: "השיטוח הכולל של כל האזור [שכונת חאוושין, שספגה את רוב ההרס] חרג מכל מטרה מתקבלת על הדעת של יצירת מעבר... והופעל ללא שום פרופורציה למטרות הצבאיות". למרבה הצער, הדו"ח אינו מביא בחשבון את הנזק הכבד שנגרם לבתי המחנה עקב הפעלת מטעני החבלה שהוטמנו בהם על כל צעד ושעל, ואת העובדה שמלכודות אלו הפכו את ההתקדמות במחנה לבלתי אפשרית באמצעים אחרים. דיני המלחמה הבינלאומיים דווקא מכירים בצרכים אלו, ומצדיקים שימוש בדחפור לפתיחת צירים לכלי רכב משוריינים, לטיפול במלכודות ולפגיעה בבניין שלוחמי אויב ממוקמים בו. יומן רייטס וויץ', ג'נין.

80. צדוק יחזקאלי, "עשיתי להם איצטדיון טדי באמצע המחנה", ידיעות אחרונות, 7 ימים, 31 במאי, 2002, עמ' 18–22, 86.

דו"ח בצלם שהופץ עם עיתון הארץ ב־18 ביולי, 2002 (להלן בצלם) מצטט עדות של חייל ישראלי האומר כי "אחרי האירוע בו נהרגו שלושה עשר החיילים, הופעל הרבה יותר כוח בשימוש בדחפורים... זה נמשך גם אחרי הלחימה – בערך יום וחצי אחרי שכבר לא נשמעה אף ירייה". לטענת הדו"ח "הריסה זו [לאחר שהמחנה נכנע] אינה יכולה להיות מוצדקת בטענה של 'צרכים צבאיים' ולכן היא אינה חוקית". אייל רז ויעל שטיין, חומת מגן: עדויות חיילים, עדויות פלסטינים (ירושלים: בצלם, 2002), עמ' 13. יש לציין שגם מקורות צה"ליים אישרו כבר באמצע אפריל (למעריב ב־4 באפריל, ולהארץ ב־15 באפריל) שהריסת הבניינים במחנה נמשכה לאחר הלחימה – אך לדבריהם הדבר נעשה כדי להשמיד בתים ממולכדים.

Leiah Elbaum, "An Insider's Perspective from the Jenin Camp," April 25, 2002, 81.
http://www.israelinsider.com/views/articles/views_0359.htm#top; זה, ועוד הרבה הבדלים בין העיתונות הבריטית לפלסטינים, הוביל את טום גרוס להעיר שכנראה הבריטים והאמריקנים לא ראינו כלל את אותם הפלסטינים: ההבדלים בין מה ששמעו עיתונאי בריטניה ומה ששמעו עיתונאי ארצות-הברית בולט מאוד. Tom Gross, "Jeningrad," National Review. מאוד.
Online, May 13, 2002, http://www.nationalreview.com/comment/comment-gross051302.asp; אמנסטי, "מוגנים מחקירה", עמ' 6; רון לשם, "צנחנים בתופת של בלאטה: יומן מבצעים", ידיעות אחרונות, 2 באפריל, 2002.

82. יומן רייטס וויץ, ג'נין, עמ' 12. לפחות בשני מקרים ניכר שכותב הדו"ח לא הבין כלל את הסיטואציה שהוא מתאר: מדובר במותו של אחמד חמדוני, ב-3 באפריל (יומן רייטס וויץ, ג'נין, עמ' 15-16) ובמותם של עבד אל-כרים סעדי וואדח שאלאבי ב-6 באפריל (יומן רייטס וויץ, ג'נין, עמ' 20) המובא גם אצל ריס. בשני המקרים שבהם מתו הפלסטינים ירו חיילי צה"ל בפלסטינים, משום שראו על גופם בליטה חשודה (אצל האחד הייתה זו גיבנת, ואצל השני – קרש גב) שנדמתה בעיניהם לחגורת נפץ. בנסיבות אלו הייתה תגובת החיילים סבירה למדי: היה עליהם להרוג מיד את לובש החגורה באמצעות פגיעה בראשו, מכיוון שירי לעבר הגוף עלול היה להפעיל את החגורה או לאפשר ללובשה להפעילה. אם כך או כך, אין מדובר ברצח בדם קר של אזרח שנכנע, אלא בפעולה מהירה שנבעה מתכתיבי המצב. דיווח מעודכן של צה"ל קבע שרק שלושה פלסטינים שלא היו מעורבים בלחימה נהרגו במהלכה (עדה אשפז, "המתים החיים של משפחת אבו עלי", הארץ, 19 יולי, 2002, עמ' 5); לפחות בחלק מן המקרים שמפרט דו"ח 'יומן רייטס וויץ' מציגה ישראל גרסה שונה ונתונים אחרים.

83. מצוטט בכתבה, "Civilian Deaths 'Necessary' Price," BBC News, May 31, 1999, 83.
http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/357355.stm